

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂM ÂLEMİ İÇİNDE SELÇUKLULAR

I. SELÇUKLULARIN İSLÂM ÂLEMİNE GEÇMELERİ VE BEYNELMİLEL SİYASİ HÂDİSELERE KARIŞMALARI

1. SELÇUKLULARIN SİYASİ BİR KUVVET HALİNE GELMELERİ

a. SELÇUK'UN CEND'DEKİ HAYATININ HUKUKÎ MÂNASI

Verdiğimiz izahattan anlaşılımıştır ki, Selçuk şimdiye kadar ne tam mânasiyle İslâm ülkelerine girmiş bulunuyordu, ne de tamamiyle Oğuzlar devleti hâkimiyeti altında idi. O, hukukî bakımdan henüz Oğuzlar devleti ile -hiç olmazsa başlangıçta- fiili rabitasını kesmiş sayılamazdı. Zira hiç olmazsa nazârî olarak onun hâkimiyeti altında bulunan topraklar üzerinde gelip yerleşmişti. Bu itibarla müslüman olmasına ve uc bekçisi bir gazi sıfatıyla onlara karşı savaşmasına ve Oğuzlar devletinin buradaki hâkimiyetine son vermesine rağmen, tamamiyle İslâm dünyasının içine girmiş de sayılamazdı. Şu halde, Selçuk'un bu hâdisenin vukuuna kadar geçen hayatı onun için intikal devresi olarak kabul edilebilir.

Bundan sonra da bir müddet daha *Cend* havalisinde yaşamasına rağmen Sâ mâniler devleti tarafından yapılan bu daveti müteakip, Selçuk'un artık tamamiyle İslâm dünyasına geçmiş sayılabileceği meydandadır. O halde, bir kaynağımızın dediği gibi ¹ onun ancak şimdi Turan'dan İran'a geçtiği veya geçmeğe başladığı söylenebilir. İşte, Selçuk'un, davet üzerine, o zamanın Devletler ve Milletlerarası hâdiselerine karışmasının bir mânası da budur.

Görülüyor ki, bizzat Selçuk'un, başında bulunduğu Selçuklu ailesinin *Cend'de* şimdiye kadar geçen hayatı ile bundan sonra aynı Selçuk'un ölümüne kadar geçen hayatı birbirinden tamamiyle denebilecek kadar farklıdır. Bu itibarla biz, ailenin bu zamana kadar geçen hayatını Müslüman olmayan Türk dünyasından İslâm dünyasına bir geçiş, bir intikal devresi olarak kabul ediyoruz. *

b. SELÇUKLU AİLESİ VE FAALİYETLERİ

Selçuk'un kuvvet kaynağını ekseriyet itibariyle şöhretini duyarak koşup gelen Müslüman Türkler; bilhassa Oğuz Türkleri teşkil ediyordu. Uc'da müslüman olmayan Türklere karşı yaptıkları savaşlar neticesinde;

¹ Bk. Bar Hebraeus, *ayn. yer*; Türk, *terc. ayn. yer*.

Selçuk ve emrindeki Türkler zengin olmuşlardı; müreffeh bir hayat sürüyorlardı¹.

Diğer taraftan bizzat Selçuklu ailesi süratle artıyordu². Şu halde, Selçuk'un kuvvetini besleyen— biri dışarıdan, diğeri içeriden olmak üzere — iki kaynak vardı.

Bu kuvvetin nasıl teşkilâtlanmış olduğu hakkında fazla malûmatımız yoktur. Fakat öyle görünüyor ki, Selçuk'un başında bulunduğu bu kitle eski kabile anelerine göre teşkilâtlanmış (sağ kol, sol kol) gevşek bir kabile birliği olmaktan ziyade, Gazilik ruhunun birbirine ve şeflerine yaklaştırdığı kaynaşmış bir kitle idi. Şu halde eski kabile aneleri, yeni hayat şartlarının tesiriyle kırılmış, âdeta bir milletin, Selçuklu milletin esası kurulmuştu. Bunun en bariz delili, bu zamanda olsun, daha sonraki zamanlarda olsun, gerek kabilelerden ve kabile şeflerinden bahsedilmemesi ve gerekse Selçuk ile oğullarının kabile reisleri olduklarını ima eden herhangi bir bilgiye sahip olmamamızdır. Zaten gerek Selçuk'un, gerekse babası Dukak'ın hiçbir zaman irsi kabile reisleri olmadıklarını gördük. Bütün uğraşmalara rağmen, bilhassa kabile anane ve teşkilâtına bağlı yeni gurupların iltihakı yüzünden hiçbir zaman tam mânasiyle tahakkuk ettirilememekle beraber, Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunun anlaşılmasını kolaylaştıran bu nokta hakkında muhtelif vesilelerle de ileride malûmat vereceğiz.

Selçuk'un dört oğlu vardı³. Bunlardan birisi daha küçük yaşta iken ölmüştü⁴. Ötekiler, yaş sırasına göre, Mikâl, Israil ve Musa adlarını taşıyorlardı⁵.

¹ Bk. Bar Hebraeus, I, 196; Türk. terc. 293. (Meliknâme'den naklen).

² Bk. *ayn. yerler*.

³ Selçuk'un, daha memleketini terketmeden evvel mi; yoksa, *Cend* havalisine geldikten sonra mı evlendiğini bilmiyoruz. Yalnız elimizde bulunan muahhar bir kaynağın "*Tarih-i Bâğdad*"dan naklen bildirdiğine göre, Selçuk, "Türkmen hükümdarları"ndan (*mülûku't- Turkman*) birinin kızı ile evlenmiştir. Bu hükümdarın adı kaynakta *میکز* veya *یکز* Han şeklinde geçiyor, bu kelimeleri "Yeğen (*deve*) Han şeklinde okumak mümkün olursa, bu takdirde Selçuk'un *Cend* havalisine geldikten sonra Karahanlı soyundan bir prensin kızı ile evlendiği ileri sürülebilirdi. Fakat aynı kaynağa göre, aynı hükümdarın diğer bir adı "Tokuz Tigin" idi. Bu takdirde meselenin halli bir az daha güçleşmektedir.

Hele aynı kaynaktan, bu evlenme hadisesi Sebük Tekin oğlu Mahmud (997-1030) zamanında vuku bulduğu öğrenildikten sonra hadisenin doğruluğu hususundaki şüphe büsbütün artmaktadır. Zira kronoloji bakımından kabule imkân yoktur. Meğerki Mahmud'un zamanında vuku bulduğu hakkındaki kısım yanlış bulunsun. . .

(Bk. *Devâdârî, Künzü'd-Dürer*, Saray, Ahmet III. Ktbh. No. 2932, IV, 99b.) Aynı kaynağa göre, Selçuk'un bir han kızı ile evlenmesi Selçuk'un prestijini çok artırmış ve Türkmen yiğitleri onun hizmetine dönmüşlerdir.

Görülüyor ki, bu kaynağın verdiği malûmata güvenilseydik bir çok meselelerin anlaşılması çok daha kolaylaşmış olacaktı.

⁴ Ebu'l-A'lâ Ahval'a istinaden malûmat veren Hamdu'ullah Kazvîni'ye göre (bk. s. 434) bu çocuğun adı Yunus idi. Zambaur eserine bu adı ilâve etmiştir (bk. *Genealogie*, tablo). Ayrıca bk. Şebânkâreî, *Mecmeaul-Ensâb*, 192 a.

⁵ Yabgu kelimesinin *Arslan'ın* unvanı olduğunun farkına varamıyan Bar Hebraeus, bu kelimeyi Selçuk'un oğullarından birinin adı sanmıştır (Bk. *ayn. yerler*).

Selçuk'un en büyük oğlu Mikâil, bir kaynağımızın ifadesine göre, gayrı müslim Türk ülkelerinden birinde yaptığı bir savaşta bizzat hücumla geçmiş ve şehid düşmüştür¹. Demek ki o, gaza yolunda ölmüştür. Bu ifadeden anlaşıldığına göre, savaş *Cend* hudutları dışında olmuştur. Şu halde bir taarruz savaşı karşısındayız. Mikâil'in yaptığı savaşa diğer kardeşlerinin iştirak edip etmediği hakkında malûmatımız yoktur. Ayrıca bahis mevzuu edeceğimiz gibi, daha sonra İsrail'in, Sâ mân oğullarına yaptığı yardıma diğer kardeşlerin iştirak etmemesi de gösteriyor ki, Selçuk ihtiyarlayarak fiili şeflikten, herhalde kendi arzusu ile, çekildikten sonra Selçuklu ailesinin reisi Mikâil olmuştur. Her kardeşin ayrı ayrı sahalarda savaştıkları ihtimali düşünülse bile, verdiğimiz bu hükmün kıymetine hâlel gelmez. Bunun en büyük delili, babalarının ölümü üzerine yetim kalan oğulları Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'e dedeleri Selçuk'un gösterdiği hususî ihtimam ve dikkattir. Filhakika Selçuk onları ileride lider olacak şekilde yetiştiriyordu. Bu hususta aşağıda da malûmat vereceğiz.

Mikâil'in unvanının ne olduğunu, yani daha sonra İsrail'in yaptığı gibi, Yabgu unvanını alıp almadığını bilmiyoruz. Ölüm tarihine gelince, bu, oğlu Tuğrul Bey'in doğum tarihi olan 987² den önce olamayacağı gibi, İsrail'in Karahanlılara karşı Sâ mân oğulları'na yardım ettiği tarih olan 992 den sonra da olamaz². Zira Mikâil bu tarihte sağ bulunmuş olsaydı, aile âzası arasında herhangi bir dargınlık bulunmadığına ve İsrail babası Selçuk'un emriyle gittiğine göre, İsrail'in yerine onun gönderileceği muhakkaktı.

2. ARSLAN'IN SELÇUKLU AİLESİ REİSİ OLMASI VE SELÇUK'UN ÖLÜMÜ

Mikâil'in ölümünden sonra ailenin fiili reisliğini İsrail'in (Türkçe adıyla Arslan'ın) aldığı veya aşağıda serdedeceğimiz sebeplerle —zayıf bir ihtimal olmakla beraber— Selçuk tarafından bu makamın ona tevcih edildiği anlaşılıyor: Bunun en açık delili, onun bir unvan, hem de babasının taşıdığı Subaşı unvanından bir kaç derece daha üstün unvan taşımağa başlaması ve Selçuklu kuvvetlerinin başında Samanlıların yardımına onun gitmiş olmasıdır. Onun taşıdığı "Yabgu" unvanının, şahsı bakımından olduğu kadar, aile reisliği Selçuk tarafından kabul edilmiş ise, başında bulunduğu Selçuklu aile; için de bir mânası vardır:

¹ Bk. İbnü'l-Esîr, IX. 322. Mîrhând, IV, 72. Bu son kaynak Mikâil'in 992 den sonra öldüğünü yazıyor. Ona göre Karahanlı hükümdarının firarından sonra bir kalenin muhasarası esnasında ölmüştür ki, yanlışlığı meydandadır. Sadrü'd-dîn Nişâbûrî, Mikâil ile İsrail'i karıştırmakta olup İsrail'in rollerini ona atfetmektedir. Şu halde Mikâil'in ölümünden haberdar değildir (bk. *Ahbâr*, s. 2; T. terc. s. 2).

² Bk. Mükrimin Halil Yınanç, Türk. İ. A. *Çağrı* maddesi.

³ Bu hususta aşağıya bakınız.

Ölümüne kadar asıl adı olan Selçuk'a ek olarak Subaşı unvanını taşıyan babası Selçuk'tan farklı ve bir kaç derece daha üstün "Yabgu" unvanını alması, Arslan'ın bir devletin başında bulunması mânasına alınmazsa da, Selçuklu ailesinin kuvvet derecesi ve seviyesi hakkında bir fikir verebilir.

Selçuk'un, üçüncü oğlu Musa hakkında hemen hemen hiç malûmatımız yoktur. İsrail'in, Gazneli Sultan Mahmud tarafından tevkifinden ve ölümünden sonra ailenin hayatta olan en büyük uzvu olması itibariyle "Yabgu" unvanına tevarüs ettiğini aşağıda göreceğiz.

Selçuklu ailesi hakkında verdiğimiz malûmata son vermeden önce bizzat Selçuk'dan da bahsedelim.

Öyle görünüyor ki, ihtiyar Selçuk, ailenin sevk ve idaresini evvelâ Mikâil'e, o ölünce, diğer oğlu Arslan (İsrail) a tevcih etmiştir, veya Arslan kendisi ailenin başına geçmiştir. Selçuklu ailesinin reisi Arslan Yabgu'nun, *Gazne* hükümdarı Mahmud tarafından hiyle ile tevkifini, Selçuk'un görüp görmediğim bilmiyoruz. Bildiğimiz kati bir şey varsa, o da, Selçuk'un 100 yaşında ¹ veya 107 yaşında ² öldüğüdür.

Acaba Selçuk ne zaman ölmüştü? Bunun için malûm unsur sadece ölüren kaç yaşında bulunduğundan ibarettir. Başka unsurların yardımıyla doğum ve ölüm yılını takribi olarak tesbit etmek mümkün, görünüyor.

Yukarıda ifade ettiğimiz veçhile, Çağrı ve Tuğrul Beyler'in doğduğu tarihlere (987-990) bakarak takribi de olsa bir neticeye varmak imkânsız değildir. Filhakika *Melik-nâme*'den naklen malûmat veren kaynaklara istinaden Selçuk'un yetim kalan Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'i terbiye ettiğini ve yetiştirdiğini biliyoruz ³.

Öldüğü sırada bunların 10-13 er yaşlarında olduğunu kabul edersek, Selçuk'un 1007 yıllarında veya bir az sonra hayatı terk ettiği anlaşılır.

Öldüğü sırada yaşı malûm olduğuna göre doğum yılını tâyin etmek şüphesiz çok daha kolaydır. Filhakika, onun 900 yılları civarında dünyaya geldiğini kabul etmek mümkündür.

Cend ve havalisinde buldukları sırada Selçuk'un şahsı ve ailesi hakkında verdiğimiz malûmata son vermeden önce, ölüm ve doğum yıllarını halletmiş iken, Selçuk'un *Cend* havalisine takriben hangi tarihlerde geldiği meselesine de temas edelim. Bu hususta malûm olan tek unsur, Oğuzlar devletini terke mecbur olduğu zaman Selçuk'un henüz genç bir delikanlı bulunduğudur. Buna göre, Selçuk, Oğuzlar devletini terk ettiği zaman 25 yaşında olarak kabul edilirse, buralara 925 veya 930 da geldiğine, Oğuzlar devleti'ni terk ettiği zaman 30 yaşında bir kimse olarak kabul edilirse, 935 veya 940 yıllarında gelmiş olduğuna hükümlenebilir. İşte Selçuk'un ve ailesinin *Cend* ve havalisindeki ikametleri es-

¹ Sadrü'd-dîn Nişâbü'rî'ye göre. Bk. *ayn. yer.*

² İbnü'l-Esîr'e göre. Bk. *ayn. yer.*

³ Msl. bk. Mîrhând, *ayn. yer.*

nasındaki hayat ve faaliyetleri hakkında vereceğimiz malûmat bundan ibarettir. Burasını ne zaman terk ettikleri meselesini aşağıda göreceğiz. Şimdi onların Cenup istikametinde yayılışlarını görelim.

3. TURAN'DAN İRAN'A GEÇİŞ.

Selçuk'un emri altında bulunan Oğuz kitlelerinin içten ve dıştan artışı neticesinde, *Cend ve* havalisinin sürüleri için dar gelmeğe başladığını görüyoruz. Sürülerine otlak bulmak gayesiyle, gördüğümüz gibi, bir taraftan fetih suretiyle başka istikamatlerde arazisini genişletmeğe uğraşan Selçuk, bir taraftan da komşu büyük devletlerin müsaadesiyle bazı otlaklar elde etmeğe çalışıyordu. Bunda her iki tarafın da menfaati olduğu için, karşılıklı rıza esasına istinad eden bir anlaşma ile Samanlı devleti Selçuklu Oğuzlarına *Buhârâ* yakınlarındaki *Nur* kasabasında sürülerini otlatma müsaadesi verdi (985-986)¹. Bu müsaadeye mukabil Selçuklu Oğuzları, Sâ m â n o ğ u l l a r ı sınırlarını, bu sınırların ötesinden gelecek diğer Türk istilâlarına karşı müdafaa vazifesini üzerlerine alacaklardı².

Görülüyor ki, Sâ m â n o ğ u l l a r ı devleti ile Selçuklular birbirlerini oldukça erken tanımışlar ve münasebete girişmişlerdir. Takat öyle görünüyor, ki, *Nur* kasabasındaki otlaklardan istifade eden daha ziyade Arslan ve maiyeti idi. Zira, ister dahilî inkişaf ve gelişme sebebiyle olsun, isterse Selçuk'un, kendisine halef tâyin ettiği Mikâil'in ölümü ile oğulları Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'e hususî bir ihtimam göstermesi sebebiyle olsun, Arslan'ın şahsına bağlı Oğuz kitleleriyle babası Selçuk'tan daha erken zamanlardan itibaren ayrı yaşadığı görünüyor.

Yine öyle görünüyor ki, Mikâil'in ölümü üzerine ister istemez Arslan'ın Selçuklu ailesinin başı olması emri vakiini kabul etmiş bulunan Selçuk, büyüdükçe, yetim Tuğrul ve Çağrı Beyler'de şeflik kabiliyetinin mevcut olduğunu görmüş, ihtiyarlığın da tesiriyle kanaatlerini değiştirmiş ve ailenin başına Tuğrul ile Çağrı'yı geçirmek istemiş veya hakikaten geçirmiştir.

Elimizde kâfi delil bulunmadığı için katî neticelere varamadığımız bu mesele hakkında verdiğimiz izahatı hülâsa edersek diyebiliriz ki, Selçuklu ailesi arasında ilk buhran daha Selçuk'un sağlığında başgöstermiştir. Selçuk'un meseleyi büyük oğlu Mikâil'in çocukları Tuğrul Bey'le Çağrı Bey lehine halletmeğe karar vermesi, aile arasında bu sırada, yani, Selçuk sağ bulunduğu müddetçe, bir mücadelenin patlak vermesine sebep olmamışsa da, taraflardan Arslan'ın küskünlüğünü ve babası Selçuk'tan ayrı yaşamasını mucip olmuştur. Daha sonra ise, göreceğimiz gibi, aynı Arslan'ın esareti ve hapiste ölümü, Tuğrul Bey'le

¹ Hamdu'llah Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, 434.

² Bu ilk defa vuku bulmuyordu; gerek Sâ m â n O ğ u l l a r ı zamanında, gerekse daha önce aynı prensip tatbik ediliyordu. Hattâ aynı prensibin Çin'de bile tatbik edildiğini biliyoruz.

Çağrı'nın, ailenin başına geçmeleri için meydanı boş bırakmıştır. Fakat Arslan'ın çocukları ailenin reisliğinin, babası dolayısıyla, kendilerine ait olduğu dâvasından hiçbir zaman vaz geçmemişlerdir ki, İmparatorluk yıkılıncaya kadar devam eden bu iddianın bundan sonraki diğer tezahürlerini sırası geldikçe göreceğiz.

II. SELÇUKLULAR'IN MÂVERÂÛNNEHR'E İNİŞLERİ SIRASINDA ORTA VE YAKIN DOĞU'NUN SİYASİ DURUMU

Şimdi, yukarıda muhtelif bakımlardan mâna ve ehemmiyetinden bahsettiğimiz hâdiseyi, Selçuk'un o zamanın Devletlerarası münasebetlerine iştiraki meselesini ele almanın zamanı gelmiştir. Bu hâdisenin daha iyi anlaşılabilmesi için önce, bu sırada (X. asır sonlarında) Orta ve Yakın Doğuya hâkim devletlerden ve bunların birbirleriyle olan münasebetlerinden kısaca bahsedelim. Bu suretle şu veya bu devlet safında Selçukluların da rol oynamağa başladığı bu devrin siyasi tablosunu meydana çıkarmağa çalışalım.

1. SELÇUKLULARIN MÂVERÂÛNNEHR'E İNİŞLERİ SIRASINDA ORTA VE YAKIN DOĞU DEVLETLERİ

Orta ve Yakın doğuda bu sırada, doğudan batıya doğru başlıca şu devletler bulunuyorlardı:

İslâmlığın doğu hududu üzerinde Karahanlılar (tak. 932- takr. 1212)¹. *Mâverâünnehr* ve *Horasan'da*. Samanoğulları² (874-999), bugünkü Afganistan ile Pakistan devletinin hâkim olduğu bölgelerde *Gazneliler* (962-1183)³, Batı *Iran* ve *İrak'ta*. *Büveyhliler* ⁴ (932-

¹ Bu devletin tarihi için şimdilik bk. O. Pritsak, İslam Ansiklopedisi Karahanlılar maddesi. Aynı maddenin bazı ilâvelerle Alm. tercümesi için bk. *Die Karahaniden*, Der İslam, XXXI, s. 17-68.

² Bu devlet için halen en iyi tedkik V. Barthold'undur. Bk. *Turkestan down to the Mongol Invasion*, s.

Bildiğimize göre, o zamandanberi bu devlet hakkında bu ayarda sağlam bir araştırma yapılmamıştır.

³ Bu devlet hakkında W. Barthold'un adı geçen esrinden başka bk. M. Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazne*, Cambridge, 1931. Halefi ve oğlu Sultan Mesud zamanına kadar, Selçuklu-Gazneli münasebetleri hakkında başlıca müracaat ettiğimiz tedkik budur.

⁴ Elde kâfi malzeme bulunmasına rağmen bu devlet hakkında henüz tatmin edici bir araştırma yapılmamıştır. Bu devletin mahiyeti ve başlıca meseleleri için şimdilik bk. V. Minorsky, *La Domination Dailamites*, Paris 1932. ayrıca bk. K.V.Zettersteen, Eİ, *Buides* maddesi; Türk. terc. İslam Ansiklopedisi, Büveyhliler maddesi.

1055), *Mısır* ve Suriye'de Fâtımîler¹ (910-1171). *Anadolu* ve *Balkan*larda Bizans² (392-1453) devletleri. Bunlardan başka bir takım küçük devletler varsa da, o zamanın Devletlerarası münasebetlerinde dikkate alınacak roller oynamadıkları için zikredilmemişlerdir.

Selçuklular, bilhassa imparatorluk kurulduktan sonra, bu devletlerin hemen hepsi ile siyasi münasebette bulunacaklar, bir kısmını ortadan kaldıracaklar, bir kısmının arazisini az veya çok ilhak edecekler, bir kısmını da tâbilik statüsünü kabul etmek şartıyla, yerlerinde bırakacaklardır.

O zamanın siyasi hayatına hâkim olan bu altı devleti etnik bakımdan bir tasnife tabi tutarsak şöyle bir netice ile karşılaşırız:

- a. Bu devletlerden ikisi, (Karahanlılar, ve Gazneliler) Türk,
- b. İki İrani (Sâmânoğulları ve Büveyhoğulları),
- c. Birisi Arap (Fâtımîler);
- d. Sonuncusu da (Bizans) Yunan ırkındandır.

Bahismezdevletler, mahiyet bakımından birbirlerinden farklıdır. Türk devletleri İslâm dünyasının doğu, Bizans ise batı sınırı üzerinde bulunmasına mukabil, ötekiler İslâm dünyasının ortasındadırlar.

Yine bu devletlerden bazıları millî devlet karakterini haizdirler. Yani idare eden kitle ile idare edilen halk umumiyetle aynı ırkdandırlar: Karahanlılar, Sâmânoğulları, Fâtımîler ve Bizans devletleri aşağı yukarı bu katagoriye girerler.

Diğer taraftan Gazneliler devleti idare edilen ile idare edenlerin ayrı ayrı ırktan olanlar zümresine girer.

Büveyhoğulları devleti bu bakımdan her iki katagorinin ortasında yer alır: Hâkim olduğu sahalardaki halkın bir kısmı, Büveyhoğulları hanedanı ile aynı soydandır. Buna mukabil *Irak* başka bir ırktan, ekseriyet itibariyle Arap ırkından halkla meskündür.

Bu devletlerin din bakımından tasnifine gelince, bu altı devletten Bizans müstesna, ötekilerin hepsi de müslümandır. Fakat müslüman devletleri kendi aralarında iki kategoriye ayırmak lâzımdır: 1) Sünni devletler (Sâmânoğulları, Karahanlılar Gazneliler. 2) Şîî devletler (Büveyhoğulları ve Fâtımîler).

Birinci kategoriye dahil devletler, Bağdat Abbasî Halifeliğini meşru halifelik olarak tanırlar ve onun dinî ve mânevi otoritesini kabul ve müdafaa ederler.

Fatimî Halifeliği ise bütün İslâm dünyasının Şîî olmasını dış siyasetinin esas umdesi olarak kabul etmiştir. Bu siyasetin nasıl tezahür ettiğini aşağıda göreceğiz.

¹ Bk. *El-Fatimiyyûn fi'l-Mısra*; C.H.Becker, *Beitraege zur Geschichte Aegyptens unter dem Islam*, I. vd. Ayrıca bk. E. Graefe, *El-Fatimites*; Türk. terc. İsl. Ansiklopedisi, *Fâtımîler* maddesi.

² Bu devletin tarihî hakkında en iyi ve en yeni eser olarak bk. G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München, 1952.

Büveyhoğullarının durumu, burada da acaibtir: Hanedan Şîi akidesini kabul etmekle beraber, Bağdat Abbâsî Halifeliğinin yerinde kalmasını devlet menfaatlerine daha uygun bulmuştur; yani Sünnî bir siyaset takibine mecbur olmuştur.

Şu halde Büveyhoğulları devleti istisna edilecek olursa, İslâm dünyası dinî bakımdan birbirine düşman iki guruba ayrılmış demektir.

Bizans devleti, söylemeğe hacet yoktur ki, hıristiyanlığı resmî din olarak kabul etmiş ve yaymağa çalışmıştır. Hıristiyanlık, kendisini *Mısır'dan* ve Suriye'den atmış olan islâmlığa düşmandır; imkân ve fırsat buldukça islâmlığa saldırmaktadır. Hıristiyanlığı bayrak olarak, kullanan Bizans'ın saldırıların bir mânası islâmlığı yıkmak ise, diğer bir mânası da İslamların Kuzey *Afrika* ve *Suriye'yi* ilhakını tanımamak demektir.

Görülüyor ki, bütün bu devletler muhtelif bakımlardan birbirlerinden farklıdılar. Müşterek oldukları tek bir nokta vardır: Hemen bütün bu devletlerde askerî kadroları az veya çok nisbette işgal edenler Türklere'dir. Bu, bilhassa İslâm devletlerinde bundan önce böyle olduğu gibi, bu zamanda da böyle idi. Bundan sonra da bütün İslâm dünyası Türk hegemonyasına geçinceye kadar, böyle devam edecektir.

Meselâ Sâ mânânoğulları devletinin hizmetinde çalışan Türkler bilhassa X. asrın ikinci yarısından itibaren o kadar nüfuz kazandılar ki, bu devlete hiç tereddüt etmeden bir Türk Devleti denilebilirdi. Esasen Gazneliler devletini kuran kimse, Sâ mânânoğulları hizmetinde bulunmuş olan bir Türk generali idi.

Varlıklarının bu ilk başlangıç safhasında, Selçuklular, mahiyetlerinden bahsettiğimiz bu devletlerden sadece Sâ mânânoğulları ve Karahanlılar devletleriyle, o da kendi teşebbüsleriyle değil, bunlardan birincinin ikinciye karşı yardıma davetiyle siyasi ve askerî münasebete girişmişlerdir.

Sâ mânânoğulları devletinin doğu siyaseti, kendilerinden önceki devletlerin takip ettikleri siyasetten çok farklı idi. Daha önce müdafaa siyaseti takip edildiği halde, Sâ mânânoğulları, esas itibarıyla, bir hücum siyaseti takip etmişler ve bazı Türk şehirlerini fethetmişlerdi.

Batıda da zaman zaman Büveyhoğulları devleti ile mücadelede bulunan Sâ mânânoğulları devleti, görünüşe göre bu tarafta pek fazla muvaffakiyet kazanamamıştır (*Rey* şehrine kadar fethetmişlerdi).

Başlıca Türk kumandanlarının hâkimiyeti ellerine geçirmek için mücadeleleri neticesinde içten zayıflayan *Sâ mânânoğulları devletine* karşı, doğudan yeni bir Türk devleti taarruza geçtiği sırada şartlar yeni mütearrızın çok lehine görünüyordu.

Iran ve *Mâverâünnehr* hâkimiyeti için mücadele eden üç siyasi teşekkülden ikisi genç ve dinçtir. İhtiyar Sâ mânânoğulları devleti bu iki genç devlete karşı varlığını muhafaza edebilmek için her türlü çareye baş vurmak zorunda idi. Geriye kalan devletler hâdiselerin bu safhasında bizi doğrudan doğruya alâkadar etmiyorsa da, umumi tablonun tamam

olması için kısaca onlardan da bahsedelim. Bunlardan Büveyhoğulları devleti, hanedana dahil muhtelif prensler muhtelif coğrafi bölgelerde hüküm sürdüğünden eski kudretini ve merkeziyetçiliğini kaybetmişti.

İslâm dünyasının siyasi hâkimiyetini ele geçirmek için dini, ideolojik bir kalkan olarak kullanan *Mısır* Fatımîler devleti, bu haliyle aynı İslâm dünyasının iki safa ayrılması neticesini doğurmuştu. Onun İslâm dünyasını ele geçirmek için nasıl bir siyaset takip ettiğini aşağıda göreceğiz. Burada şu kadar söyleyelim ki, bu Şîî devlet ile İslâm dünyasını dışarıdan yıkmaya uğraşan Bizans İmparatorluğu arasında -şüphesiz tatbik edilen metod değişmekle beraber- takip edilen gaye bakımından pek fark yoktu. Filhakika kısaca belirttiğimiz şekilde, İslâm dünyasının muhtelif siyasi teşekküller arasında parçalanmış bulunmasına mukabil, Bizans İmparatorluğu, başında bulunan hanedan sayesinde uzun tarihinin en kudretli devirlerinden birini yaşıyordu.

Görülüyor ki, İslâm dünyası, Sünnî devletlerin birbirleriyle mücadelelerinden başka, içten Fatımîler devletinin, dıştan Bizans İmparatorluğunun taarruzlarıyla bu sırada tehlike içinde bulunuyordu.

Selçuklular bu sırada, dediğimiz gibi, bu devletlerden sadece ikisi ile; Sâmanoğulları ve Karahanlılar devletleriyle münasebet halinde bulunuyordu.

Karahanlı istilâsının arifesinde Sâmanoğulları devleti Türk generallerinin çıkardığı meselelerle meşguldü. Devlet bu generaller üzerinde otoritesini kurmakta büyük müşkülâta uğruyordu. İstilâ arifesinde iki büyük Türk kumandanı mücadele halinde idi.'989 da ölen babasının yerime sipahsalar olan Ebû Ali Simcûrî, karşısında Faik'i buldu. Merkezin Faik'i tercih etmesi Ebû Ali'nin silâha sarılmasına sebep oldu. Faik yenilerek Merv u'r-Rûd'a kaçarken Ebû Ali, *Buhara*'ya gönderdiği elçi vasıtasıyla harekâtının sebebini izah ve itaatini arzetti. Hükümet ister istemez galibin itizarını kabul ederek *Amuderya'nın* cenubunda bulunan bütün vilâyetlerin valiliğini tasdik etti. Samanlı hükümdarı II. Nuh (977-997) dan Emirü'l-ümerâ unvanını alan' Ebû Ali bu vilâyetlerde mutlak hâkim oldu. Ordusunun ihtiyaçlarını bahane ederek bütün devlet varidatını, hattâ hükümdarın şahsına ait emlâkin (*hazine-i hassa emlâkî'nin*) varidatını bile müsadere etti¹.

Diğer taraftan Faik, Sâmanoğulu devletini meşgul etmekte devam ediyordu².

W. Barthold'un dediği gibi, Fatih Karahanlı hükümdarlarının orduları Şark hudutlarından yaklaşırken Samanlı devleti böylece tam bir karışıklık içinde idi ve kolay bir av oldu³.

¹ W.Barthold, *Turkestan*, s. 253- 4;.

² Tafsîlât için bk. *ad. geç. eser*, s. 254.

³ Bk. *ayn. yer*.

Nitekim, Karahanlı hükümdarı Buğra Han Harun¹ *Mâ-verdünnehir'de* herhangi bir mukavemetle karşılaşmadı. Hükümetten memnun olmayan "Dihkanlar" da kendisini istilâya teşvik ediyorlardı. Bahis mevzuu ettiğimiz Ebû Ali ise, onunla Samanlı devletinin taksimi hususunda gizli bir anlaşma yaptı. Buna göre, *Amuderya'nın* cenubu Ebû Ali'nin elinde kalacak; *Mâverâünnehr* de Buğra Han'ın işgaline terk edilecekti². Görülüyor ki, Ebû Ali, hâkimiyetinin müstevli tarafından tasdiki mukabilinde Samanlı devletinin yıkılmasına göz yumuyor. Buna karşılık müstevli Harun, kendisine asıl mukavemeti gösterecek olan Samanlı generalinin, metbûu lehine harekete geçmesini önlemiş oluyor.

İstilâcıyı yalnız, Ebû Ali ve Faik gibi âsi generaller ve Dihkanlar değil, aynı zamanda din adamları da iyi karşıladılar³. Halkın da bu işgal karşısında sakin kaldığı görünüyor.

Samanlı devletinin Harun'a karşı gönderdiği iki ordu birbiri arkasına mağlup oldu. Sonuncu gönderilen ordunun başında bu maksatla affedilmiş olan Faik bulunuyordu; onun mahsus mağlup olduğu ileri sürülmüştür ki, mümkündür.

Nuh payitahtı *Buhârâ'yı* terke mecbur oldu. Buğra Han şehri işgal etti (Mayıs 992)⁴.

Bu suretle, muvakkaten de olsa, Samanlılar devletine son verilmiş oldu. Mağlubiyeti ve devletinin sona erdiğini kabul etmeyen Samanlı hükümdarı Nuh, müstevliyi *Mâverâünnehr'den* taretmek için hazırlanırken⁵, Buğra Han hastalandı ve şehri terke mecbur oldu⁶.

III. SELÇUKLULARIN MÂVERÂÜNNEHR'DE FAALİYETLERİ

1. SELÇUKLULARIN SÂMÂNOĞULLARI DEVLETİNE YARDIM ETMELERİ

a. İLK YARDIM

Diğer taraftan bir kaynağımıza göre, bu çekilmenin sebebi şudur: Harun'un memleketin bazı kısımlarını istilâ etmesi üzerine Samanlı

¹ W. Barthold'a göre, babasının adı Musa (bk. *ad. geç. eser*, s. 257) O. Pritsak'a göre ise, babasının adı Süleyman olup Musa amcasıdır (bk. *ad. geç. eser*, s. 254; Alm. terc. 26).

² Bk. W. Barthold, *ayn. yer.*

³ Tafsîlât için bk. W. Barthold, *ad. geç. eser*, s. 258.

⁴ Bk. W. Barthold, 259

⁵ Nuh'un hazırlıkları hakkında bk. W. Barthold, 259-260. Bir taraftan kendisi ordu hazırlarken, bir taraftan da yardımcı arıyordu. Faik'in müstevliye iltihak etmesine mukabil, önce hükümdarının yardım etmesi için yaptığı daveti reddeden Ebu Ali, Harun'un durumunu kuvvetlendirdikten sonra aralarındaki anlaşmayı ihlâl etmesi üzerine Samanlı hükümdarına yardımı şüphesiz, büyük imtiyazlar aldıktan sonra, kabul etti.

⁶ Bk. W. Barthold, *ad. geç. eser*, s. 260 (*Sa'âlibî'ye* istinaden).

hükümdarı (Nuh), Selçuk'a elçi göndermiş ve ondan yardım istemiştir. Selçuk, oğlu Arslan'ın kumandasında adamlarından mürekkep bir gurubu onun yardımına göndermiştir. Bu suretle Samanlı hükümdarı, müstevli Buğra Han Harun'a karşı kuvvetlenmiş ve onun kendisinden almış olduğu yerleri istirdat etmiştir ¹.

Esas mevzuumuz bakımından gayet kıymetli olan bu malûmatın tek noksanı, Buğra Han Harun'un işgal ettiği şehirlerin adlarının verilmemiş olmasıdır. Eğer bu noksanlık mazur görülecek olursa, verilen malûmatı kabul etmemek için hiçbir sebep yoktur. Zira devletini kurtarmak için her çareye baş vuran ve bu arada büyük fedakârlık bahasına, sadakati şüpheli, Ebû Ali gibi kumandanlara yardım etmesi için müracaat eden Samanlı hükümdarının, ne derece kuvvetlendiğinden ve şöhrat sahibi olduğundan bahsettiğimiz Uc kumandanı Selçuk'tan yardım istemesi kadar tabii bir şey olamazdı.

Öyle görünüyor ki, Samanlı hükümdarının, Selçuklu Türkmenlerini kendi tarafına çektiğini öğrenen Buğra Han Harun, hastalığının da inzimamiyle *Buhârâ'yı* terke mecbur olmuştur ².

Selçuklu Türkmenlerini kendi tarafına çekmek için, Sâ mânlı hükümdarının onlara neler vadettiği hakkında kaynaklarımız bir şey söylemiyorlar. Fakat bunu hâdisenin müteakip cereyanı bir dereceye kadar tenvir ediyor:

Buğra Han ordusu ile *Buhârâ'yı* terk ederken Türkmenlerin hücumuna maruz kalmıştır. *Buhara* halkının da katıldığı bu hücumda Buğra Han ordusunun ardcıları imha, ağırlıkları yağma edilmiştir ³.

Öyle görünüyor ki, ister Sâ mânlı hükümdarı tarafından vadedilmiş olsun, isterse bizzat Selçuklu Oğuzları kendiliklerinden düşünmüş olsun, Selçukluları bu harekete iştirake sevkeden başlıca âmil, ganimet elde etmek olmuştur. Yağmalarda bulunmak ve ganimet elde etmek ihtimalini Selçukluların kendileri düşünmüşse, bu takdirde onları

¹ İbnü'l-Esir, IX, 322; Utbî-Menînî, 176. Ayrıca bk. Mîrhând, *ad. geç. yer.* Bu son kaynak Meliknâme'den nakilde bulunurken müstevli hükümdarı sadece İlek Han unvaniyle zikretmek, diğer taraftan taarruza uğrayan Samanlı hükümdarının İbrahim adını taşıdığını söylemek suretiyle hadiseyi daha da müphemleştirmektedir. Msl. İbrahim adlı bir Samanlı hükümdarı yoktur. (Bu hususta bk. C. Cahen, *Malik-nâmeh*, s. 44). Verdiği malûmatın dikkate şayan olan tarafı, Samanlı hükümdarını doğrudan Selçuk'a iltica etmiş gibi göstermesidir. Samanlı hükümdarı II. Nuh'un payitahtı *Buhârânın* Buğra Han tarafından işgalinden sonra çekildiği *Amul* şehri Selçuk'un elinde olsaydı, bu malûmatı doğru olarak kabul etmemek için hiç bir sebep kalmazdı; fakat *Amul* şehrinin Selçuk'un elinde bulunup bulunmadığı hakkında bilgimiz olmadığı için bu hususta kat'i bir şey söyleyemeyeceğiz. Samanlı hükümdarının doğrudan Selçuk'a iltica ettiğini kabul etmeye pek imkân olmadığı görünüyor. Melik-nâme'den naklen malûmat veren Mîrhând'un bu kaydı daha sonraki bir yardım hadisesi ile ilgilidir ki bu hususta aşağıya bakınız.

² Buğra Han'ın çekilmesinde "Türkmen'lerin rolünü W. Barthold da kabul ediyor (bk. *ayn. yer.*)

³ Utbî-Menînî, 176; Bk. W. Barthold, *ayn. yer.*

yardıma davet eden Sâmânlı hükümdarının bu Türklere ayrıca menfaatler göstermiş olması icap eder. Fakat gösterilen bu menfaatlerin neden ibaret olduğunu bilmiyoruz. Eğer bu bilgisizliğimiz kaynakların kifayetsizliğinden ileri geliyorsa, bu takdirde Sâmânlı hükümdarının Türklere yardım ettikleri takdirde yağmalar sonunda büyük servetler elde edeceklerini söylemesi ve bu suretle onları kendi tarafına çekmeğe ikna etmesi gerekir.

Her ne şekil ve suretle olursa olsun, Selçuklu Türklerinin yardımını temin etmeğe muvaffak olması da gösteriyor ki, Sâmânlı hükümdarı bu Selçuklu Türklerinin yardımını çok ucuza temin etmiştir. Zira aynı Sâmânlı hükümdarının, gördüğümüz üzere, fiilen yardım etmesine bile ihtiyaç ve lüzum kalmayan âsi Ebû Ali'ye neler verdiği göz önünde tutulacak olursa, bu hükme varmamak imkânsızdır. Öyle görünüyor ki, Selçuk, içine yeni girdiği bu âlemin iç şartlarını iyi bilmemektedir. Eğer bilseydi, devleti senelerce uğraştıran, üstelik müstevli ile gizli bir anlaşma yapan âsi bir kumandanına büyük imtiyazlar ve rütbelere vermeğe mecbur olan Sâmânlı hükümdarından şüphesiz çok fazla menfaatler koparabilirdi.

Selçuk'un yaptığı bu yardımın, bu istilâ hâdisesine mahsus muvakkat bir anlaşma neticesinde olduğu anlaşılıyor. Yani Selçuklu Türkmenlerinin, Sâmânîoğulları devletinin hizmetine daimî olarak girmeleri bahis mevzuu değildir. Bir kaynağa göre, bu yardımdan sonra Arslan, babası Selçuk'un yanına dönmüştür ki¹, aynı Sâmânlı hükümdarının, ikinci yardım talebinde Arslan'ı hâlâ *Cend'de* bulacağını aşağıda göreceğimizden, bu malûmattan şüphe edilemez.

Sâmânîoğulları devleti hiç olmazsa *Mâverâünnehr'in* bir parçası üzerinde hâkimiyetini tesis ettikten sonra, maruz kaldığı mutad iç güçlükler için², Sâmânlı hükümdarının, Selçuk'a değil, başka birisine, vasal Gazneliler devleti hükümdarı Sebük Tekin'e³ müracaat etmesi⁴ bizi bu hükmü vermeğe sevk ediyor. Sonradan başkalarının da iltihak ettiği müttefik kuvvetler *Horasan'da* Ebû Ali'yi mağlup ettiler. Ebû Ali ile Faik *Horasan'ı* terke ve Büveyhoğullarının elinde bulunan *Gurgân'a* çekilmeğe mecbur oldu. *Horasan'da* yerini Sebüktekin'in oğlu Mahmud aldı. Nişâpûr'a yerleşen Mahmud orada nizamı ve sükûnu temine çalışırken Sâmânlı hükümdarı

¹ Bk. İbnü'l-Esîr, IX. 322. Bu hususta aşağıya da bakınız.

² W. Barthold, *ad. geç. eser.*, s. 260. Buğra Han çekildikten sonra, Samanlı devletine karşı mücadelesinde muvaffak olamayan Faik, *Horasan'a.*, Ebu Ali'ye iltica etmiş ve merkeze karşı birleşmişlerdir. Görülüyor ki, Ebu Ali, Sâmânlı hükümdarlığına vadettiği yardımda samimî değildi.

³ Hayat ve faaliyeti için bk. M. Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, s. 28-33.

⁴ Tafsîlât için bk. W. Barthold, *ad. geç. eser.*, 260-61; keza bk. M. Nazım, *ad. geç. eser.*, 30 vd.

payitahtı *Buhârâ'ya* döndü¹. Görülüyor ki, tâbi Gazneliler devletinin yardımı da Samanlı devletine pahalıya mal olmuştur; Sebüktekin, Ebû Ali'yi *Horasan'dan* atmış, fakat kendisi yerleşmiştir. Bu sırada yeni bir Karahanlı istilâsı vukubuldu. Gazneli Sebüktekin ile Karahanlılar arasında bir anlaşma ile neticelendi. Bu anlaşmaya göre Katvan sahrası Sâ mânânoğulları devleti ile Karahanlılar arasında hududu teşkil ediyordu. Sebüktekin, *Amuderya'nın* cunbundaki bütün vilâyetlerin sahibi olarak kalıyordu. Görülüyor ki, anlaşma, bir bakıma, payitaht *Buhara* etrafında küçük bir parça bırakıldıktan sonra Samanlı devleti arazisinin müstevli Türk hükümdarı ile kurtarıcı rolündeki Gazneli Türk hükümdarı arasında taksimi demektir³. Faik de Karahanlılara ilticasının ve onları yeni bir istilâyâ teşvikinin mükâfatını gördü; *Semerkan* valisi tâyin edildi.

Nuh'un ölümü (997) ile yerine geçen oğlu Mansur daha saltanatının başlangıcında, bir ara payitahtı *Buhârâ'yı* terke mecbur oldu. Bundan sonra da hemen hemen bütün rolü rakip kumandanları boş yere birbirleriyle barıştırmaya çalışmaktan ibaret kaldı. Karahanlıların yardımıyla Mansur'un *Buhârâ'yı* terk etmesinde başlıca rol oynayan da, bu Samanlı hükümdarının *Buhara'ya* dönmesinden sonra devleti elinde tutan da adı geçen Faik'ti.

Mahmud'un babasının yerine Gazne tahtına oturması üzerine *Horasan* tekrar Sâ mânânoğullarına geçmişti. Mahmud *Horasan'ın* kendisine tevcihinde ısrar ediyor, buraya tâyin edilen mütehakkim valilerden Bey-Tüzün ise vermek istemiyordu. Maiyetinde Faik olduğu halde *Horasan'a* giren Mansur, onun Mahmud'la uzlaşacağından şüphe eden aynı Faik ile Bey-Tüzün tarafından azledildi (999); gözlerine mil çekildi. Yerine kardeşi Abdülmelik hükümdar ilân edildi. Mahmud da *Nişâpûr'dan* vaz geçerek *Belh ve Herat'la* iktifaya mecbur oldu. Bu şartlarla bir uzlaşmaya varıldı. Fakat anlaşma çabuk bozuldu ve kazandığı zafer neticesinde (999) bütün *Horasan* yine Mahmud'un hâkimiyetine geçti ve kardeşi Nasr'ı *Horasan* sipahsâlârlığına tâyin etti. Aynı yıl Faik'in ölümünden sonra Karahanlı İlek Nasr Sâ mânâni devletine son vermeğe karar verdi.

Hükümetin, müstevliye karşı mukavemete teşvik etmesine rağmen, halk hareketsiz kaldı ve *Buhara* ikinci defa olarak Karahanlılar tarafından her hangi bir mukavemet görmeksizin işgal edildi (23 Ekim 999).

¹ Sebüktekin'le oğlu Mahmud'a Samanlı hükümdarı Nuh'un verdiği unvanlar h. bk. W. Barthold, *ad. geç. eser*, s. 262; M. Nazım, *ad. geç. eser*, s. 31. Maamafih *Horasan'da* sükûn ve asayiş temin edilememiş, Samanlı devletinin yerine Gazneliler geçmek suretiyle bu iki âşi kumandanla mücadele devam etmiştir.

Neticede Ebu Ali esir edilmiş, Faik de Karahanlılar devleti arazisine iltica etmiştir.

² Tafsîlât için bk. W. Barthold, *ad. geç. eser*, 263-264; M. Nazım, *ad. geç. eser*, 31.

Abdülmelik ve bütün hanedan azası esir edilerek *Türkistan'a*, payitaht *Öz kent'e* gönderildi. Bu, Karahanlılar devletinin, Sâ mâniler devletine hakikaten nihayet vermek azminde olduklarını gösterir. W. Barthold'a göre, böylece, devlet umumi alâkasızlık içinde ortadan kalktı ¹.

Maamafih Sâ mânî hanedanı mensuplarının, devletin yıkılmış olduğunu kabul etmedikleri görünüyor. Zira kadın kıyafetine girmek suretiyle esaretten kurtulan Samanlı prenslerinden Ebû İbrahim İsmail (Muntasır), Karahanlılara karşı mücadeleye yeniden başladı. *Hâ-rezm'de* topladığı ordu, Karahanlı valisini Samanlı payitahtı *Buhârâ'dan* çıkardı. *Buhara* valisinin bakiye kuvvetleri yine Karahanlıların, *Semer kand* valisinin kuvvetleriyle birleşti. *Semer kand* valisi de bozularak kaçtı. Muntasır *Buhârâ'ya* döndü (1000). Söylendiğine göre, halk kendisini sevinçle karşıladı.

b. İKİNCİ YARDIM

Bu muvaffakiyetlere rağmen, esas Karahanlı ordusuna mukavemeti imkânsız gören Muntasır, herhangi bir karşılaşmayı göze alamaksızın *İran'a* kaçtı. Onun Gazne hükümdarı Mahmud ve kardeşi Nasr ile yaptığı mücadele, bazı muvakkat muvaffakiyetlere rağmen, mağlubiyetle neticelendi. Son kuvvetleri de Nasr tarafından imha edilince Muntasır, önce *Ebîverd*² e çekildi³. Sonra da buradan Oğuz Türklerinin nezdine gitti. Böylece onun ikinci defa olarak Oğuzların yardımına muhtaç olduğunu görüyoruz (1003).

Mevzulunuzla doğrudan doğruya alâkası ve Selçuklu Türklerini müstakil devlet olmağa götüren mühim merhalelerden biri bulunması itibariyle bu hâdise üzerinde bir az duralım. Önce hâdiseyi, kaynaklarda geçtiği şekilde nakledeyim:

Ebû İbrahim (Muntasır), *Ebîverd'den* Oğuz Türkleri⁴, tarafına gitmiş⁵ ve Oğuzlar arasında (bir müddet) kalmıştır⁶. Onların Sâ mânilere karşı meyilleri vardı. Sâ mânîoğullarının yardım-sız terk edilmiş olmalarından dolayı ar ve rikkat duyuyorlardı. Hamiyetleri Sâ mânîoğulları hanedanına bu meselede yardım yapmak üzere

¹ *Ad. geç. eser*, s. 267-268. Zaten Sâ mânîoğulları-Karahanlılar münasebeti hakkında vermiş olduğumuz malûmatı esas itibariyle onun bu eserine istinaden verdik.

² Şimalî *Horasan'da* dağ silsilelerinin kenarında ve *Merv* çölünün başladığı yerde bir şehir (bk. Le Strange, 394).

³ W. Barthold, bu Samanlı hükümdarının *Horasan'dan* doğrudan *Mâverâ-ünnehr'e* geçtiğini söylemektedir (bk. *ad. geç. eser.*, 269).

⁴ *Utbî'de* (nşr. Menîni, 335) ve, *Gerdîzî'de* (s.50) sıra ile "Etrâkü'l-Gûziyye" ve "Türkân-ı Guz" şekillerinde geçmektedir.

⁵ Bk. *Gerdîzî*, *ayn. yer.* *Utbî* ise rüzgârın onu Oğuzlar tarafına attığından bahsetmektedir (bk. *ayn. yer.*).

⁶ *Gerdîzî*, *ayn. yer.*

onları harekete geçirdi. Sâmanoğullarının şerefini ve bu eski hanedanın iyiliklerini (*barakât*) ve herkese şâmil cömerdliklerinden (*karam*) bildiklerini aralarında konuştular¹. "Türkler (Oğuz Türkleri) harb etmek üzere onunla (Samanlı hükümdarı Muntasır'la) birlikte yola çıktılar. Başları olan Yabgu müslüman oldu ve Ebû İbrahim (Muntasır)le akrabalık kurdu. (Oğuzlar), Ebû İbrahim (Muntasır) ile birlikte *Kûhek'e*,² kadar geldiler ve Subaşı Tekin ile harp ettiler ve onu mağlup eylediler³. "İlek Han, Muntasır'dan intikam almak üzere harb etmeğe çok hevesli Türk ordusuyle ilerledi ve *Semerkan* hududunda durdu"⁴ (Ağustos 1003-Şevval 393). Oğuzlar (karşılaştıkları tehlike hususunda) birbirlerini ikaz ettiler. (Bu sebeple) gece baskını yapmak için müşaverede bulundular; (İlek Han üzerine) gece hücumu yapmak için toplandılar. (Oğuzlar) gece karanlığında orduyu (*hayl*) öyle tahrik ve teşvik ettiler ki, (süratten) az kalsın atlarının tırnakları toprakta iz bırakmıyordu. İlek Han'ın üzerine üşüşünceye kadar bayrak ve sancaklarını taşıyan kimseleri yıldızlar bile fark edemiyorlardı. (Oğuzlar) İlek Han'ın ordusunun, büyük bir kısmını yağma ettiler. 18 tane büyük kumandanını yakaladılar"⁵.

"Maksatlarına nail olan Oğuzlar" aldıkları esirlerle⁶ yurtlarına⁷ döndüler. (Ebû İbrahim) Muntasır'ın (talebine rağmen, Oğuzlar fidye almak ümidiyle esirleri kendilerine alakoydular.

Muntasır, İlek Han'ın dostluğunun tercih edilmesi ve İlek Han'a yaklaşmak maksadiyle esirlerin serbest bırakılması hususunda Oğuzların meseleyi kendi aralarında münakaşa ettikleri haberini aldı. Bu, Muntasır'ı onlardan şüpheye sevk etti. Öyle bir şüphe ki, onu yerinde durdurmuyordu; (bu şüphe dolayısıyla) gözüne uyku girmiyordu. Hafif

¹ Utbî, *ayn. yer*,

² Burasının neresi olduğunu tesbit edemedik. W. Barthold, *Kûhek* şeklinde okuduğu halde Gerdîzî'nin Tahran basımında Âb-ı Kûhek şeklinde tesbit edilmiştir (bk. Gerdîzî, *ayn yerler*.)

³ Bk. Gerdîzî, *ayn. yer*.

⁴ Utbî, *ayn. yer*.; Gerdîzî, *ayn. yer*.

⁵ Utbî, *ayn. yer*.; Esir alınan kumandanların (*serhengân*) miktarını yalnız Gerdîzî vermektedir (bk. *ayn. yer*). Z. V. Togan, Oğuzların Sâmanoğullarını yağma ettiklerini ifade etmek suretiyle metni yanlış anlamıştır (bk. *Türk Tarihine Giriş*, s. 179). Kontrol etmeksizin buna istinat eden Dr. İ. Kafesoğlu bu yanlışlığı daha da şumullendirmiştir. bk. *Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu Akını*, Köprülü Armağanı, s. 260).

⁶ Gerdîzî, *ayn. yer*: Metin yanlıştır, zira bu metne göre "Oğuzları ve esirleri götürdüler" şeklinde tercüme etmek icap eder ki, imkânsızdır. "Oğuzlar esirleri götürdüler" şeklinde tercüme edilebilecek olan W. Barthold'un neşrini aldık (bk. *Turkestan*, I, metinler, s. 13).

⁷ Utbî'de "*avtân*" kelimesi geçiyor. Bu takdirde "vatanlarına döndüler" şeklinde tercüme etmek icap ederse de, şerhinde "*avtân*" kelimesi "*masâkin*" şeklinde nakledildiği için (bk. *ayn. yer*) biz de yurt kelimesini kullandık. Utbî'nin Farsca tercümesinde bu kelime hazfedilmiştir (bk. *Curbâzekânî*, s. 226).

ve ağır silâhlı¹ 300 ü atlı, 400 ü yaya² yedi yüz kişi³ ile *Der-gan*⁴ geçidine geldi. Nehir donmuştu. Buzların üzerine toprak serptiler. Bu suretle geçmeleri mümkün oldu. Takipçiler (Selçuklu Oğuzları), Muntasır'ın peşine düştüler. Geçidin arzettiği tehlike onları Muntasır'ın üzerine yürümekten alakoydu⁵. Muntasır, *Âmil'e* gitti.

İşte bu mühim hâdise hakkında kaynakların verdiği malûmatı hemen hemen aynen nakletmiş bulunuyoruz. Hâdiselerin müteakip cereyanı hakkında malûmat vermeden önce ayrıca tahlil ve tefsire lüzum göstermeyecek kadar vazih olan bu malûmattan çıkan neticeleri tesbit edelim:

1— Çaresizlik içinde kalan Muntasır, Oğuzların nezdine gitmiştir. Bunun iltica telâkki edilebileceği meydandadır.

2— Türkler kendi aralarında müzakerelerden sonra iyiliklerini gördükleri bu eski hanedana yardım etmeğe karar vermişlerdir.

3— Oğuz Yabgusu, mülteci Samanlı hükümdarının kızıyla evlenmiştir⁶. Bu suretle münasebetler daha da sıklaştırılmış ve çok cepheli bir hal almıştır. Bunun, Oğuzların mesuliyetini ağırlaştırdığı kadar prestijini de arttırdığı söylenebilir.

4— Oğuzlar, Karahanlı kumandanlarından Subaşı Tekin'le harb etmişler ve bozguna uğratmışlardır. Bunun üzerine İlek Han Oğuzlara karşı bizzat sefer etmeğe mecbur olmuştur. *Semer-kand'a* gelen İlek'in ordusunun üstünlüğünü gören oğuzlar, onunla karşı karşıya nizamî bir savaş yapamayacaklarını anlamışlar ve aralarında müzakere ederek gece baskınına karar vermişlerdir.

5— Savaş neticesi sarih olarak pek belli olmamakla beraber, Oğuzların eline 18 tanesi ileri gelen kumandanlardan olmak üzere bir çok esirlerin geçtiğine bakılırsa, neticede Oğuzların kazançlı çıktıkları ve Karahanlı ordusunu hırpaladıkları söylenebilir.

6— Alınan esirler meselesi, mülteci Samanlı hükümdarı ile Oğuzlar arasında ihtilâf çıkmasına sebep olmuştur.

¹ Utbî -Menînî, 336.

² Gerdîzî, s. 50

³ Utbî, Samanlı hükümdarının "takriben. 700 kişi seçtiğini" söylemekle iktifa etmektedir (bk. Utbî-Menînî, 336).

⁴ *Hârezm-Merv* yolu üzerinde *Hârezm'in* ilk büyük şehridir. *Ceyhun* geçitlerine yakındır. Geçitlerden birinin bu adı taşıdığı anlaşılıyor (bk. Le. Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 451.) Gerdîzî'de (bk. s. 50) bu yer adı yanlış olarak *Ver-gân*. gösterilmiştir. Coğrafi eserlerde sadece *Buharâ* köylerinden olan *Verzan* vardır, (bk., Yakut, VIII, s. 414).

⁵ Utbî-Menînî, s. 336-337. Utbî'nin Farsça tercümesinde asıl metinde olmayan şu ilâve vardır. "Oğuz askeri onlara yetiştiği zaman gündüz olmuş ve güneş doğmuştu. Geçit..(güneşten) kırmış ve geçiş güçleşmişti". (Bk. *Curbâzekanî*, 226). Diğer taraftan Gerdîzî'ye göre, Oğuzlar nehri geçmek istemişlerdir. Buz kırılmış ve hepsi nehre düşmüşlerdir (bk. *ad. geç. eser*, s. 50).

⁶ Onun müslüman olma meselesini aşağıda münakaşa edeceğiz.

Bu mesele, Samanlı hükümdarı ile Oğuzların birbirleri hakkındaki karşılıklı düşünce ve telâkkilerinin meydana çıkmasına yardım etmesi bakımından dikkate şayandır: Samanlı hükümdarı Oğuzları kendisinin emrinde devletin ihyasına yardım eden bir yardımcı kuvvet telâkki etmektedir. Buna mukabil Oğuzlar, Samanlı devletin ihyasını esas gaye olarak almadıkları gibi, alınan esirleri ona teslim etmemek suretiyle kendilerini ona tâbi de saymadıklarını göstermişlerdir.

Daha baştan itibaren ne şartlar altında işbirliği yaptıklarını bilmediğimiz için hâdiselerin cereyanından çıkardığımız bu neticeye göre, Oğuzlarla bu Sâ mânlı hükümdarının münasebetlerini hukukî bakımdan sarih olarak tâyin etmek tabiatıyla mümkün değildir. Bununla beraber, bu izahatımızla bu münasebetin tâbîlik-metbuluk münasebetleri çerçevesine giremeyeceğini göstermiş olduk. Diğer taraftan bu hadise, müsavi şartları haiz iki kuvvertin işbirliği yapmasının da bahis mevzuu olmadığını göstermiştir sanırız.

7— Bu maksadı çok iyi anlayan ve hukukî durumunu idrak eden Samanlı hükümdarı, bu hadiseden, onların Karahanlılarla anlaşmaları ve hattâ belki de kendisini düşmanlarına teslim etmeleri gibi daha şümüllü mânalar çıkarmış ve canını kurtarmak maksadiyle Oğuzları terk ederek kaçmak zorunda kalmıştır. Oğuzların, onun peşine düşmeleri Şâ mânlı hükümdarının, mukadderatı hakkındaki şüphelerinde haklı olduğunu gösteren bir emare olarak alınabilir.

Bu hâdisenin top yekûn ifade ettiği mânayı söylemeden önce, bu Oğuzların hangi Oğuzlar olduğu meselesini halledelim.

Sâ mânlı hükümdarı Muntasır'ın iltica ettiği bu Oğuzlar hangi Oğuzlardır? Sualimizi daha vazih olarak tekrar edelim: Bu Oğuzlar, Selçuklu Oğuzları mıdır? Yoksa Selçuk'un bir zamanlar emrinde çalıştığı Oğuzlar mıdır? Eğer bu Oğuzlar Selçuklu Oğuzları ise, kaynaklarda sadece Yabgu unvaniyle geçen şef, Sâ mânlı devletine daha önce yardım ettiğini gördüğümüz (Selçuk'un oğlu) Arslan Yabgu'dur. Eğer bu Oğuzlar, hakikî Oğuzlar ise bu takdirde Yabgu Oğuzlar devleti hükümdarı olan Yabgu'dur.

Bu suallere cevap verebilmek için meseleyi evvelâ şekil bakımından, sonra da mahiyet bakımından ele alalım.

Mesele nazârî bakımdan münakaşa edilecek olursa, bu çeşit sualleri hattâ sormağa bile lüzum kalmıyacağı söylenebilir: Mesele ilk bakışta bu kadar vazih görünmektedir. Buna göre bu Oğuzların Selçuklu Oğuzlarından başka Oğuzlar olabileceği zor düşünülebilir. Zaten hâdiselerin mantikî teselsülü de başka türlü mütalâada bulunmağa pek müsaade etmemektedir.

Maamafih, meseleye daha yakından bakınca, gerek şekil bakımından gerekse mâhiyet bakımından bu meselenin tahlil ve münakaşaya tâbi tutulması lüzumu kendini derhal göstermektedir.

1— Sâ mânôğulları devletine Oğuzlar tarafından yapılan her iki yardımı da kaydeden bir kaynağımızda ilk yardımı yapanlar da, ikinci yardımı yapanlar da "Oğuz Türkleri" adlarıyla geçmektedirler¹. Şu halde bu kaynağa göre, Sâ mânôğulları devletine ilk yardım eden Oğuz Türkleriyle, ikinci defa yardımına müracaat edilen Oğuz Türkleri aynı kimseler olmak icap eder. Halbuki sadece birinci yardımdan bahseden başka bir kaynağımız, yardım etmesi için müracaat edilen Oğuz şefinin "Selçuk" ve yardıma gelen kumandanın da oğlu Arslan olduğunu vuzuhla kaydetmektedir². Arslan'ın birinci yardımdan sonra babası Selçuk'un yanına dönmüş bulunduğunu yukarıda görmüştük. Buna mukabil sadece ikinci yardım hâdisesinden bahseden bir kaynağımız ise, Samanlı hükümdarının "Oğuz Türkleri" nezdine gittiğini kaydediyor³. Fakat şeflerinden sadece "Yabgu" diye bahsediyor. Bu Yabgu, Oğuzlar devleti hükümdarı Yabgu olabileceği gibi, bazı kaynaklarda hemen daima Arslan Yabgu¹ şeklinde geçen Selçuk'un oğlu Arslan da olabilir. Görülüyor ki, Yabgu'nun kim olduğu teşhis edildiği takdirde meselenin halli çok kolaylaşacaktır. Maamafih şimdiye kadar şekil bakımından verdiğimiz bu izahat, daha ziyade bu Oğuzların Selçuklu Oğuzları ve Yabgu'nun da Selçuk'un oğlu Arslan'ın olduğunu kabule sevk edecek mahiyettedir.

Zihinlerde belirebilecek son tereddüt izlerini de silmek üzere bir kaynağımızın verdiği şu malûmatı da nakledelim⁵ :

Bahsettiğimiz şekilde Selçuk'un şöhreti o kadar yayılmıştır ki, civar hükümdarlar (*mülûk-i atrâf*) onun yardım ve iltifatına muhtaç olmuşlardır. Bu arada (Ebû) İbrahim Sâ mânî⁶ İlek Han'a yenilmiş ve ona (Selçuk'a) sığınmıştır. O, Ebû İbrahim'e yardım kuvvetleri vererek İlekhan'a karşı göndermiştir. Muharebe sonunda İlekhan firar etmiş, Selçuk'un ikbal sancağı ayuka çıkmıştır.

Bu malûmat, ayrıca tahlil ve tefsire lüzum göstermeyecek kadar vazıhtır ve yardımın Selçuk'un sağlığında onun emriyle oğlu Arslan tarafından yapılmış olduğunu açıkça göstermektedir.

Şekil bakımından vardığımız bu neticeyi daha da kuvvetlendirmek üzere, aynı meseleyi bir de mahiyet bakımından ele alalım.

Bu hususta yardımın Oğuzlar devleti hükümdarı tarafından yapıldığı lehine ileri sürülebilecek tek nokta, Yabgu'nun bu yardım münasebetiyle yeni müslüman olduğunun söylenmesidir. Bizzat Selçuk çok önce müslüman

¹ Utbî-Menînî, 176 ve 335: "el-Etrâkü'l-Gûziyye".

² İbnü'l-Esîr, IX, 322.

³ Gerdîzî, 50; W. Barthold, *Metinler*, 13: "Türkân-ı Guzz".

⁴ Msl. bk. Mîrhând, *ayn. yer.*: أرسلان که یینغو لقب داشت

⁵ Mîrhând, IV, 27 (Melik-nâme'den naklen). O. Pritsak, bu malûmatı kullanmamıştır (bk. *ad. geç. eser, ayn. yer.*).

⁶ Bu ismin münakaşası ve onunla Samanlı hükümdarı Ebû İbrahim İsmail Muntasır'ın kastedilmiş olduğu hakkında bk. C. Cahen, *ad. geç. eser.*

olduğu için, oğlunun 1003 yılında islâm dinine girdiği şüphesiz zor kabul edilebilir. Bu cihet daha önce W. Barthold'un da dikkatini çekmiş, tereddütten sonra bunu kaydeden kaynağın verdiği malûmatı red, bu Yabgu'nun, Arslan Yabgu olduğunu kabul etmiştir¹. Arslan Yabgu'nun da Sâmanoğulları hükümdarının kızını alması mümkün olduğu için bu, Oğuzlar devleti hükümdarı Yabgu lehine bir delil olarak şüphesiz alınamaz. Zaten bu sihri münasebet kurma meselesi sadece bir kaynak tarafından kaydedilmiştir². Selçuklulara teveccühü olan ve doğrudan Selçukluların menşeyinden bahseden kaynaklarda zikredilmemesi³ bunun da şüphe ile karşılanması için kâfi bir sebep teşkil eder. Zira eğer Selçuk'un oğlu Arslan bu hanedanla sıhriyet kurmuş olsaydı, Selçuklular lehine iyi bir propaganda vesilesi olan bu meseleden bu kaynakların bahsetmemeleri imkânsızdı. Mesele bu şekilde mütalâa edildiği takdirde bunun da Oğuzlar devleti hükümdarı lehine bir delil olarak alınması icap eder⁴.

Yardımanın Oğuzlar devleti hükümdarı Yabgu tarafından yapıldığı lehine serdedilen bu iki zayıf delile mukabil, aynı yardımın Selçuklu Oğuzları şefi Arslan Yabgu tarafından yapıldığını gösteren deliller şunlardır :

1— Gördüğümüz gibi, Samanlı hükümdarı Muntasır'ın sığındığı ve yardımlarını temin ettiği Oğuzlar, Samanlı hanedanının daha önce yardımını ve iyiliğini görmüş Oğuzlardır. Oğuzlar devletinin Samanlı hükümdarından yardım görmek şöyle dursun, hattâ birbirleriyle gayri dostane münasebetlerde bulduklarına yukarıda işaret etmiştik. Selçuklu Oğuzlarının ise meselâ otlak gösterilmek üzere Sâmanoğulları devletinden yardım gördüklerini görmüştük.

2— Sâmanoğulları devletine bu yardımı yapan Oğuzlar, bu devletin eski, kıymetli ve şerefli bir hanedan olduğunu tezekkür etmişler ve böyle bir hanedana yardımı vazife saymışlardır. Kurulu bir devlet nizamına sahip olan Oğuzlar devleti için, Samanlı hanedanı hakkında böyle mütalâalarda bulunmak ve bu mütalâalarla yardım etmek zor düşünülebilir. Oğuzlar devletinin dikkatlerinin ve nazarlarının daha ziyade batıya Hazarlar devletine müteveccih olduğunu gördük. Bu tarz mütalâalar, Selçuklu Oğuzları gibi henüz müesses bir devlet nizamına sahip olmayan, fakat bunu tahakkuk ettirmek için şerefli saydıkları eski bir hanedana hizmeti de şeref sayan Oğuzlardan gelebilir. Onlar, bu türlü hizmetlerin müstakil devlet kurma emellerininin tahakkukuna yardım edeceği fikrindedirler.

¹ Bk. *Turkestan*, 269.

² Bk. *Gerdîzî*, *ad. geç. yer.*

³ Msl. bunu Meliknâme'nin ve bundan nakillerde bulunan kaynakların kaydetmesi icabederdi.

⁴ Şimdi bk. C. Cahen, *A propos de quelques articles du Köprülü Armağanı*, JA., 273 (1954).

3— Samanlı devletine yardım edenler, bu devletle müsavi hâk ve salâhiyetlere sahip bir siyasi teşekkülün başında değildirlere. Çünkü müsavi hak ve salâhiyetleri haiz iki devletin birbirlerine yardımları kısa veya uzun süren müzakereler neticesinde varılacak kararlarla olur. Elde edilecek karşılıklı menfaatler bu kararlarda ifadesini bulur. Bu yardımı yapan Oğuzların henüz bu şartlara sahip bir devlet olmadığı meydandadır. Çünkü ortada ne müzakere, ne de karar vardır. Bu Oğuzları harekete geçiren daha ziyade hissi âmillerdir.

4— Savaşdan sonra yapılan hareket, müesses bir nizama sahip olan Oğuz Yabgusu'nun yapacağı hareket değildir. Bu, henüz devlet kuramamış ve fakat devlet kurmak için hazırlık yapan Selçuklu Oğuzlarının işidir. Müesses bir devlet nizamının başında bulunan bir hükümdarın ittifaka bu şekilde ihanet edeceği kolay kolay kabul edilemez.

5— Sonra bu hareket bu muhite yeni gelmiş bir kitlenin işi de değildir. Bu, senelerce bu muhitte yaşamış, hâdiseler içinde yuğrulmuş ve şartları kavramış bir gurubun işidir.

6— Gerek ilk yardımla bu yardım arasında, gerekse bu ilk iki yardım ile daha sonra yapılan üçüncü yardım arasında şekil bakımından olduğu kadar mahiyet bakımından irtibat ve münasebet mevcuttur. Başka bir ifade ile hâdiseler arasında mantıkî bir iç bağ vardır. Bu, ilk yardımın olduğu gibi ikinci yardımın da, daha aşağıda göreceğimiz üçüncü yardımın da, Arslan Yabgu'nun kumandasındaki Selçuklu Oğuzları tarafından yapıldığını gösteren —ihmal edilemeyecek— bir noktadır. Oğuzlar devletinin Sâmanoğulları devleti ile bu şekilde münasebetlerde bulunduğunu bilmediğimizden bu münferid hâdiseler mesnedsiz kalmaktadır.

İzah ettiğimiz bütün bu dış ve iç sebeplerle, bazı denemelere rağmen¹ Sâmanoğulları devletine yardım yapan Oğuzların, Selçuklu Oğuzları olduğunu kabul etmek, ilmî bir zaruret halini almaktadır.

¹ Bk. O. Pritsak, *Der Untergang des Reiches des Oğuzischen Yabgu*, Köprülü Armağanı, 405 vd. Müellif bu yazısında kendisine göre bazı delillerle Sâmanoğulları hükümdarı Muntasır'ın iltica ettiği ve müstevli Karahanlı hükümdarına karşı yardım temin eylediği Oğuzların Selçuklu Oğuzları olmayıp, bir zamanlar Selçuk'un da hizmetinde bulunduğu asıl Oğuzlar olduğunu iddia etmektedir. Onun bu husustaki başlıca delilleri şöyle sıralanabilir:

1. 992 yılında Karahanlı istilâsına karşı ilk yardımı yapan Selçuklu oğuzları bir müddet sonra "Buhârâ" Emiri ile (Samanlı hükümdarı ile) bozuşmuşlar, Karahanlılar nezdine kaçmışlardır.

2. 999 yılında Karahanlı hükümdarı Arslan ile *Buhârâ'yı* fethederek Sâmanoğulları devletine nihayet verince Selçuklu Oğuzlarının ehemmiyeti çok artmıştır. Bu sonuncular *Buhârâ* sahasında yerleşmişler ve 1034 yılına kadar Batı Karahanlılar devleti arazisinde yaşamışlardır.

3. 1003 yılında asıl Oğuz yabgusu, Samanlılar devletine yardıma gelerek müslüman olduğu ve Samanlı hükümdarı ile akrabalık kurduğu zaman Selçuklu Oğuzları Karahanlılar devleti arazisinde idi.

4. Bu suretle bir tarafta Oğuzlar devleti ile Sâmanoğulları devleti, diğer tarafta Karahanlılar ile Selçuklular olmak üzere karşılıklı ikişer ikişer ittifak sistemleri meydana gelmiştir.

Samanlı hükümdarı Muntasır, *Âmul'de* de tutunamadı. Burasını terke mecbur oldu. Bir kaynağımızın ifadesine göre, onun burasını terk etmesinin sebebi Türk korkusudur¹. Bu Türklerin *Ceyhun* nehrini geçerek kendisine zarar vermelerinden korkmuş *Merv'e*, gitmeğe mecbur

Müellif, daha sonra Selçuklularla Cend hâkimi Şah-melik arasındaki amansız düşmanlığı buradan başlatmaktadır.

İşte O. Pritsak'ın bu hususta ileri sürdüğü deliller esas itibariyle bunlardır. Şimdi madde cevap vermeğe çalışalım:

1. Selçuklu Oğuzlarının bir müddet Buğra Han'ın hükümdarı olduğu Karahanlılar Devletinin hizmetinde buldukları doğrudur. Fakat bunun ne zaman vuku bulduğu münakaşalıdır (msl. bk. C. Cahen, *ad. geç. eser.* s, 48). Muhakkak olan nokta şudur: O. Pritsak'ın Samanlı hükümdarı olarak kabul ettiği Buhârâ Emir'inden kaçarak Karahanlılara iltica edenler sadece Tuğrul Beyle Çağrı Bey'dir. Yani bu hadise O. Pritsak'ın sandığı gibi Selçuk'un sağlığında vuku bulmamıştır. Binaenaleyh ortada bir anakronizm vardır. Bu halledilmedikçe O. Pritsak gibi yanılmak mukadderdir. Zira Selçuk'un, oğulları, bilhassa Arslan Yabgu vasıtasıyla *Cend* dışında seferler yaptırdığı, bu arada Sâmânlılar'a yardım yaptığı halde kendisinin *Cend*'den çıktığına dair herhangi malumatımız yoktur. Malûm olduğu üzere, kendisi muhtemelen 1003 den sonra *Cend'de* ölmüştür. Görülüyor ki, O. Pritsak'ın asıl istinat ettiği birinci delil yıkılmıştır. Esasen O. Pritsak da meseleyi bu şekilde genişçe ele almamış, bir satırlık bir malûmatla meseleyi hallettiğine kanaat getirmiştir. Fakat bu kadirlik izahat kendisinden başka kimseyi tatmin etmemiştir sanırız.

Buhârâ emir'inin son Buhârâ Fatihi İlek Nasr'dan başka kimse olamayacağını aşağıda göreceğiz.

2. O. Pritsak'ın ikinci delili mesnetsizdir. Şöyle ki, Karahanlı hükümdarı *Buhârâ'yı* istila ederek Sâmânîoğulları devletine son verince Selçukluların ehemmiyetlerinin neden arttığı izah edilmemektedir. Olsa olsa Karahanlılarla birlikte Sâmânîoğullarına karşı savaş yapmak suretiyle ehemmiyetlerinin artmış olması icap eder. Müellif bunu açıkça söyleyemiyor. Yalnız müellifin herhalde mükâfat olarak *Buhârâ* sahasına yerleştirildiğinden bahsettiğine bakılırsa, bunu kastedtiği anlaşılıyor. Halbuki bilindiği gibi, Selçuklu Oğuzlarına veya onlardan bir kısmına *Buhârâ* çevresinde otlak gösteren Samanlılardır. Sonra O. Pritsak Oğuzların, Samanlılar lehine üçüncü müdahalesinden hiç bahsetmemektedir. Selçukluların 1034 yılına kadar Karahanlıların hizmetinde bulunduğunu bildirdiğine bakılırsa ona göre bu yardımı yapan da asıl Oğuz yabgusudur. Meseleyi tahlile tâbi tutmadan böyle bir neticeye varmak ilmî ihtiyata uymaz.

3. O. Pritsak'ın bu delili üzerinde yukarıda durduğumuz için burada ayrıca ele almayacağız.

1003 yılında Selçuklu Oğuzlarının Karahanlıların hizmetinde bulunmalarının imkânsız olduğunu tekrarlamakla iktifa edeceğiz. O. Pritsak, yukarıda işaret ettiğimiz Meliknâmeyi kullanmadığı için bu hataya düşmüştür.

4. O. Pritsak'ın mevcudiyetinden bahsettiği karşılıklı çifte ittifak sistemi daha muahhar hadiselerin bu zamana teşmili suretiyle ortaya konmuş hayali bir sistemleştirme numunesinden ibaret olup, hayali geniş bir tarihçi karşısında bulunduğumuzu göstermekten başka bir şeye yaramaz. Zira muahhar hadiseleri göz önünde tutarak daha önceki devirlere dair mesnetsiz sistemler kurmak doğru değildir. Böyle yapmak tarihin her zaman mantıkî teselsüle göre cereyan ettiğini sanmak olur ki yanlıştır.

Görülüyor ki, O. Pritsak'ın iddiası şimdilik kabili müdafaa değildir. Nitekim C. Cahen de onun bu görüşünü reddetmektedir (bk. *A propos de quelques Articles du Köprülü Armağanı*, JA., 271-283 (1954).

¹ Utbî-Menîni, s. 337.

olmuştur. Bu Türklerin, kaynaklarda ekseriya bu adla geçen Karahanlı Türkleri değil, Oğuz Türkleri olması çok mümkündür¹. Öyle görünüyor ki, Muntasır Türklerin her hangi şekilde takibine maruz kaldığından dolayı değil, daha ziyade onlara çok yakın bulunmasının tehlikeli olabileceğinden korktuğu için, burasını terk etmiştir.

C. ÜÇÜNCÜ YARDIM

Muntasır Samanlı tahtını kurtarmak için mücadelesine devam etmiş, üçüncü defa olarak Mâverâünnehr'e girmiş, fakat *Buhârâ* valisi tarafından mağlup edilmiştir. *Nâr'a*. çekilen Muntasır, buradan düşmana hücumla devam etmiş, savaş bu dafa onun zaferiyle neticelenmiştir. Onun bu galibiyeti Sâ mânlı hanedanı lehinde millî bir hareketin doğmasına sebep olmuştur². *Semerkand* ayyarlarının³ reisi 3000 kişiyle kendisine iltihak ettiği gibi, şehrin şeyhleri de 300 köle (*gulâm*) ile yardıma gelmişlerdir. Görülüyor ki, cemiyetin en alt tabakası ile en üst tabakasını temsil edenler onun yardımına koşmuşlardır.

Ancak bundan sonradır ki, bir kaynağımız Oğuz Türklerinin de kendiliklerinden katıldıklarından bahsetmektedir⁴. Selçuklu Oğuzlarının, davet edilmedikleri ve kend'lerinden herhangi şekilde yardım istenmediği halde, katılmalarının ne maksada müstenit olduğunu aşağıda göreceğiz. Burada işaret etmemiz icap eden noktalar, Selçuklu Oğuzlarının iltihaka tamamiyle kendiliklerinden karar verdiklerini tebarüz ettirmek, bir de iltihak zamanını kendilerinin tâyin ettiklerine dikkati çekmektir: Öyle görünüyor ki, Selçuklu Oğuzları, Sâ mânlı hükümdarının, yeni iltihaklarla, teşebbüsünde muvaffak olacağını anladıktan sonra, ona katılmağa karar vermişlerdir. Bu itibarla Selçuklu Oğuzlarının kendiliklerinden yardıma gelmelerini Sâ mânlı hanedanı lehine uyandırdığından bahsettiğimiz millî hareketle alâkalı telâkki etmeğe şüphesiz imkân yoktur.

¹ Utbî'nin Curbâzekânî tarafından yapılan Farsça tercümesi; 228: Burada "Türkân-ı guz" ibaresi sarahatle geçmektedir. Şu halde mütercim asıl kaynaktan geçen türk kelimesi ile Oğuz Türklerinin kasdedildiğine hükmetmiş ve bu şekilde tercüme etmiştir. Kendisini *Amul'e* sığınmağa mecbur edenlerin Oğuz Türkleri olduğu düşünülecek olursa mütercimin tavih edici bu ifadesini kabul etmemek için hiç bir sebep yoktur.

² Daha fazla tafsilat için Utbî ve Gerdîzî'ye istinaden malûmat veren W. Barthold'a bk. *ad. geç. eser.*, s. 270.

³ Âlemdaroğlu (İbn Alemdar) lakabını taşıyan bu şef, Utbî'de (s. 50) ise "ser-i ayyârân" (ayyârların başı) olarak gösterilmektedir. Bu sarahate rağmen W. Barthold, onu "Gaziler lideri" olarak kaydetmiştir. (Bk. Turkestan, II, s. 280). Bilindiği gibi, "Gazi"likle ayyarlık ve fütüvve birbirinden çok farklı mefhumlardır. W. Barthold'un yanıldığı anlaşılıyor.

⁴ Utbî-Menîni, 341. Buraya kadar Utbî'ye muvazi olarak hâdiseler hakkında malûmat veren Gerdîzî'nin, Oğuzların yardımı hakkında hiç bir şey söylemediğini görüyoruz.

Karahanlılarla yapılan savaşların, *Semerkand'ın* çok ilerisinde, *Uşrüsene* hududuna yakın bir köy civarında ¹ cereyan ettiğine bakılırsa harbi arayanın Samanlı hükümdarı Muntasır olduğuna hükmetmek icap eder: Emrindeki kuvvetlere güvenen bu Samanlı hükümdarı, öyle görünüyor ki, bir hücum savaşı yapmaktan çekinmemiştir. Nitekim o, Karahanlı hükümdarını bozguna uğratmağa muvaffak olmuştur ² (Mayıs-Haziran 1004 - Şaban 394) ³.

Oğuzlar, ganimet elde etmek üzere Karahanlıları takibe koyulmuşlar; ellerine birçok esir ve bol miktarda ganimet geçirmişlerdir ⁴. Kaynakta ganimet elde etmek üzere Karahanlıları takibe koyulanların sadece Oğuzlar olduğundan bahsedilmesi dikkate şayandır. Bu nokta, Oğuzların savaşa ne maksatla iştirak ettiklerini büyük bir belagatle göstermektedir. Diğer taraftan bu ifadeden anlaşılıyor ki, kendi insiyatifleriyle savaşa katılan Oğuzlar, hareket serbestliklerini savaş esnasında da, savaş sonunda da muhafaza etmişlerdir. Şu halde, Oğuzların takip ettikleri gaye başka, Samanlı hükümdarının gayesi ise başkadır: Müstakbel gayelerinin tahakkuku için servete ihtiyaçları olan Oğuzlar, bu savaşı vasıta olarak kullanmışlardır. Mesele böyle telâkki edilince, Oğuzlar karşılıklarına çıkan imkânları kaçırmayan fırsatçı olarak örünmektedirler. Her fırsattan gayeleri lehine istifadeye gayret eden Oğuzların aynı zamanda muayyen bir plâna sahip oldukları şimdiye kadar verdiğimiz iza-hata bakarak daha şimdiden söylenebilir.

Bu zafer uzun ömürlü olmadı. Karahanlı hükümdarı, topladığı taze kuvvetlerle geri geldi. Aldıkları ganimetlerle tatmin olunan Oğuzlar harbe iştirak etmediler. Kaynakta, onların bu hareketi Karahanlı hükümdarı için bir talih eseri telâkki edilmektedir ⁵. Bundan anlaşılıyor ki, daha önce bahsettiğimiz zaferde başlıca rolü Oğuz Türkleri oynamıştır; bu defa da rol oynayacak başlıca kuvvet yine Oğuz Türkleridir.

Nitekim, Oğuz Türklerinin harbe iştirakten imtina ederek aldıkları ganimetlerle obalarına dönmelerinin, Samanlı hükümdarı ordusunda ümitsizlik yarattığı anlaşılıyor. Zira onun kumandanlarından biri 5000 kişilik kuvvetle düşman tarafına geçmiştir. Öyle görünüyor ki, bu durum karşısında ciddî bir savaş vermeğe bile cesaret edemeyen Samanlı hükümdarı, harb meydanından kaçmaktan başka çare bulamamıştır ⁶.

¹ Bûrnemez adını taşıyan bu köy hakkında bk. Le Strange, *ad. geç. eser*, s. 466. Ayrıca bk. W. Barthold, *Turkestan*, II, s. 92, 94, 165, 270.

² Utbî -Menîni, 341. Kaynakta ordusunun ondan ayrıldığından bahsedilmektedir. Öyle görünüyor ki, askerleri kendisini bırakıp kaçmışlardır. Ayrıca bk. Gerdîzî, s. 51.

³ Her iki kaynağın verdiği tarih birbirlerinin aynıdır. Bk. *ayn. yerler*.

⁴ Bk. Utbî -Menîni, *ayn. yer*.

⁵ Utbî -Menîni, 342.

⁶ Bk. Gerdîzî, s. 51. Gerek bu hadise hakkında, gerekse Samanlı hükümdarı Muntasır'ın daha sonraki hayatı ve âkibeti hakkında bk. W. Barthold, II, s. 270.

Verdiğimiz bu izahat, Oğuzların müsbet ve menfi rollerini, yani iştirak ettikleri zaman harbin zaferle, iştirak etmedikleri zaman ise, harbin mağlubiyetle neticelenmesindeki rollerini kâfi derece vuzuhla göstermiştir sanarız.

İşte Oğuz Türklerinin Sâmanoğulları devleti ile münasebetleri hakkında verdiğimiz malûmat, bu hanedanın sona ermesiyle burada bitmektedir.

Bu izahattan, Oğuz Türklerinin derece derece nasıl yükseldikleri ve yükseldikleri nisbette hareketlerindeki istiklâlin nasıl daha bariz bir şekilde meydana çıktığı kâfi derece vuzuhla anlaşılmıştır sanırız. Yine bu izahattan, onların önceden tasarlanmış plânlı bir siyasete sahip oldukları, bu siyasetin tahakkuk ettirilmesi için nasıl bir yol takip ettikleri de görülmüştür kanaatindeyiz.

Yukarıdan beri verdiğimiz malûmattan çıkan umumi neticeler işte bunlardan ibarettir.

2. SELÇUKLU ŞEFLERİNİN BİRBİRLERİYLE MÜNASEBETLERİ

Söylemeğe hacet yoktur ki, Devletlerarası siyasî münasebetlere karışarak rol oynayan Selçuklu şefi, Arslan (İsrail)dır. Babası Selçuk, iki torunu Tuğrul ve Çağrı Beylerle *Cend'dedir*. İsrail'in faaliyeti hakkında, buraya kadar anlattığımız tarzda malûmata sahip bulduğumuz halde, Selçuk'un *Cend'deki* hayat ve faaliyeti hakkında hemen hemen hiç malûmatımız yoktur. Kaynakların bu sükûtu Selçuk'un ölümüne, hattâ ölümünden sonraya kadar devam eder. Tuğrul ve Çağrı'nın dedelerinin ölümünden ne kadar zaman geçtikten sonra *Cend'i* terk ettiklerini veya terk etmeğe mecbur olduklarını bilmediğimiz gibi, burayı terk ettikten sonra da nereye gittikleri hakkında da sarîh malûmata sahip değiliz¹.

Öyle görünüyor ki, gerek Selçuk'un *Cend'de* ölümü, gerekse Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin burasını terk etmeleri, Oğuz Türklerinin Samanlılara yaptıkları -bahsettiğimiz- son yardımdan (1004) sonradır. Tuğrul ve Çağrı Bey'in maiyetleri ile amcaları Arslan'ın nezdine gelmeleri mümkün olduğu gibi, müstakil kalmaları da mümkündür. Tuğrul ve Çağrı Beyler, ister amcalarına iltihak etmiş olsunlar, isterse, kendi başlarına hareket etmiyi tercih etmiş bulunsunlar, şurası muhakkak ki onların *Cend'i* terk ettikten sonra yaşadıkları saha veya sahalar, ya Arslan'ın bulunduğu sahaya çok yakındır, yahut da bütün Selçuklu ailesi aynı bölgede yaşamaktadırlar. Yine şurası muhakkak ki, ister, Arslan'ın nezdine gelerek onun reisliğini kabul etmiş olsunlar, isterse, ondan ayrı kalmış bulunsunlar, Tuğrul ve Çağrı Beyler, Arslan'ın Gazneliler devleti hükümdarı Sultan Mahmud tarafından esir edilme-

¹ Bu hususta, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in Karahanlılarla münasebetini bahis mevzuu ederken malûmat vereceğiz.

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞU

sine kadar, amcaları Arslan'ın uzun zamandanberi fiilen elinde bulundurduğu bütün Selçuklu ailesinin reisliği sıfat ve salâhiyetine itiraz etmemişler, hattâ onu bu sıfat ve salâhiyetle tanımışlardır; ve görünüşe göre, Arslan aile reisi bulunduğu müddetçe, Tuğrul ve Çağrı Beyler, gerek Selçuklu ailesi içinde, gerekse Devletlerarası siyasi münasebetlerde, bazı münferid hâdiseler istisna edilecek olursa, fazla rol oynamamışlardır.

Verdiğimiz bu izahat da gösteriyor ki, bütün Selçuklu ailesinin ve Selçuklu Oğuzlarının mukadderatı Arslan'ın elindedir. Başka bir ifade ile, Arslan, bütün Selçuklu ailesini temsil etmekte ve bütün Selçuklu Oğuzlarının başı bulunmaktadır. Şu halde şimdiye kadar olduğu gibi şimdiden sonra da Selçuklu Oğuzları hakkında vereceğimiz malûmat Arslan Yabgu'nun başında bulunduğu Selçuklu Türklerinin hikâyesi olacaktır: Zira Oğuz Türklerinin tarihini Arslan Yabgusuz anlamak mümkün değildir.

3. BÜTÜN SELÇUKLU AİLESİNİN MÂVERÂÜNNEHR'E İNMESİ

Oğuzların Devletlerarası siyasi münasebetlere karışmaları hakkında şimdiye kadar verdiğimiz malûmatla bundan sonra vereceğimiz malûmat iki bakımdan farklıdır:

1— Daha önce, Arslan Selçuklu Oğuzlarının bir kısmı ile bu işe girişmiş ve ailenin diğer kısmı, ilk yerleştikleri *Cend'de* kalmıştır. Halbuki şimdi ailenin geri kalan kısmı da asıl merkezi terk etmiş ve Arslan'ın bulunduğu havalide bütün Selçuklu ailesinin etrafında toplandığı yeni bir merkez meydana gelmiştir. Arslan Yabgu bundan sonra yeni birleşen bütün Selçuklu ailesinin başı olarak hareket edecektir. Bu suretle onun salâhiyet ve mesuliyeti artmıştır denebilir.

2— Selçuklu Oğuzlarının Uc'lardan içerele geçmesi tamam olmuştur; yani intikal devresi sona ermiş ve Oğuz Türkleri, "Turan" dan "İran"a tamamiyle geçmişlerdir. Demek ki, Selçuklu ailesinin şimdiye kadar olan hareket ve faaliyetleri bir nevi deneme olmuştur. O zamanın beynelmilel hâdiselerine karışan-Arslan'ın başında bulunduğu- ailenin bir kısmı, bu denemeyi muvaffakiyetle verdiği hükmetmiş olacak ki, ikinci yardımdan sonra, muvakkat geldiği buralardan, çıkış yerleri olan *Cend'e* dönmek şöyle dursun, oradaki Selçuklular da *Mâverâünnehr'e* gelmişler veya davet edilmişlerdir. Verdiğimiz bu izahatla aynı zamanda Arslan Yabgu'nun buradaki hayat ve faaliyeti neticesinde elde ettiği maddi ve mânevi kazançları değerlendirmiş oluyoruz. Gazi hayatı sürerken uc'da elde edilenleri, burada elde edilen mânevi nüfuz ve maddi kârlarla mukayeseye bile imkân yoktur. Sonuncudan elde edilen maddi ve mânevi kazanç o kadar büyük ve o kadar geniştir.

3— Selçuklu Oğuzlarının yardımda buldukları Sâmanoğulları devletinin ortadan kalkmasıyla, son Samanlı devleti hükümdarlarının muhafaza ve tesisine çalıştıkları kuvvetler muvazenesi sistemi çökmüş,

Horasan ve *Mâverâünnehr'de* bir kuvvet boşluğu meydana gelmiş ve bu ülkeler dışı siyasi kuvvetler, bilhassa Karahanlılar ile Gazneliler devletleri, gördüğümüz ve göreceğimiz gibi, yıkılan devletin mirasına konmuşlardır.

Görülüyor ki, o zamanın Devletlerarası siyasi münasebetleri de esastan değişmiştir.

4. SÂMÂNÖĞULLARI DEVLETİNİN YIKILMASI İLE DEĞİŞEN SİYASİ ŞARTLAR KARŞISINDA SELÇUKLULAR

Bütün bu sebeplerle, gerek Selçuklular (dahilî şartlar) bakımından, gerekse beynelmilel münasebetler (haricî şartlar) bakımından yeni olan bu devir Selçuklu Türklerinin mukadderatında yeni bir dönüm noktası, yeni bir merhaleler. İstikrarını bulmamış bir dünyada bu yeni şartlar karşısında Selçuklular nasıl bir siyaset takip etmelidirler? Şimdiye kadar takip ettikleri siyaseti bundan sonra da takip edecekler midir?

Selçukluların, yardım ettikleri devletin mukadderatına iştirak etmediklerini; daha doğrusu, menfaatlerinin icap ettirdiği kadar iştirak ettiklerini gördük. Bu sebeple aynı Selçuklular, Sâmanoğulları devleti yıkıldığı zaman onun mukadderatını paylaşmadılar. Hattâ denebilir ki, Samanlılar devleti yıkıldığı zaman Selçuklular her zamankinden daha kuvvetli ve daha müttehit bulunuyorlardı¹. Uyanıklık, plânlılık, zemin ve zamana uygunluk, Selçukluların mazide takip ettikleri siyasetin ana vasıflarını teşkil ediyordu. Nihaî gaye ise, her fırsattan istifade ederek maddi ve mânevî bakımlardan kuvvetlenmek idi. Onların aynı siyaseti istikbalde de takip etmemeleri için hiçbir sebep yoktu; yeni hüviyete sahip olmasına rağmen, şef aynı idi; hem de hâdiselerin yetiştirdiği tecrübeleri bir şef.

Nazarî bakımdan ileri sürdüğümüz bu fikirlerin, yeni şartlar karşısında tatbik edilip edilmediklerini veya ne dereceye kadar tatbik edildiklerini görelim.

Sâmanoğulları devleti izah etmeğe çalıştığımız şekilde yıkılınca, Selçukluların, *Mâverâünnehr'de*, *Buhara* civarındaki yurtlarına çekildiklerini ve orada kaldıklarını kabul etmemek için sebep yoktur. Zira eğer yeni şartlar dolayısıyla yurt değiştirmiş olsalardı, yani burasını terk etmek zorunda kalarak başka yere göç etselerdi, beynelmilel siyasette bu kadar büyük roller oynamaya başlamış olduklarını gördüğümüz Oğuzların bu hareketinden kaynaklarımızın şu veya bu şekilde bahsedecekleri muhakkaktı². Sâmanoğulları hanedanının son mümessilinin teşeb-

¹ Bu hususta msl. bk. İbnü'l-Esîr, IX, 323: "Samanlı devleti yıkıldığı ve Ali *Tekin Buhârâ'yı* aldığı zaman Dâvud'la Tuğrul Bey'in amcası Arslan b. Selçuk'un mevki (mahall) büyüdü". Aşağıda da kullanacağımız bu malûmattan, Sâman oğulları devletinin inkırazından sonra Arslan'ın daha da kuvvetlenmiş olarak çıktığı vuzuhla anlaşılacaktır.

² Esasen, Oğuzlar'ın yer değiştirmemiş oldukları İbnü'l-Esîr'in bundan önceki notta naklettiğimiz ifadesinden zımnen anlaşılacaktır.

büsleri gördüğümüz şekilde muvaffakiyetsizlikle neticelenince, bütün *Mâverâünnehr*'le birlikte Oğuzların yaşadıkları sahalar da Karahanlılar devleti hâkimiyetine geçti.

Hâdiselerin bu başlangıç safhasında Oğuzların şimdi ülkelerinde yaşadıkları, daha önce de kendisine karşı savaştıkları devletle olan münasebetlerinin mahiyeti nedir? Husule gelen çöküntüden istifade ederek, çöken devletin yerinde kendilerinin başında bulunacağı bir devlet kurmaları beklenebilirdi. Böyle bir harekette bulunmadıklarına göre, Oğuzların her şeye rağmen, iç ve dış şartları böyle bir teşebbüs için henüz müsait bulmadıklarına hükmetmek lâzımdır (Maamafih Selçukluların, yeni şartlara intibak etmekte güçlük çekmediklerini göreceğiz). Hakikaten Karahanlı devletler gurubu ile Gazneliler devleti tam bir ittifak halinde buldukları bir sırada Selçukluların kendilerini, Sâmânîoğulları devletinin siyasi varisi ilân ederek, onların payitahtında, *Buhârâ'da*, bir devlet kurmağa teşebbüs etmeleri zor düşünülebilirdi.

Filhakika, daha Samanlı hanedanının son mümessili Muntasır, devletini müstevli Karahanlılardan kurtarmak için mücadeleye devam ederken, müstevli Karahanlı hükümdarlarından Nasr, Gazneliler devleti hükümdarı meşhur Mahmud (999-1030) ile bir anlaşmaya varmış bulunuyordu. İlek Nasr'a elçi göndermek suretiyle anlaşma teşebbüsüne geçen (1001), Sultan Mahmud'dur. Bu anlaşmanın, araziye müteallik şartları, Karahanlı hükümdarlarından Buğra Han'la âsi Samanlı kumandanı Ebû Ali arasında varıldığını gördüğümüz anlaşmanın aynı idi: *Amuderya (Ceyhun)* iki devlet arasında hudut olarak kabul edilmişti¹. Görülüyor ki, *Horasan* üzerindeki hâkimiyet hakkının tanınması mukabilinde, Sultan Mahmud da Karahanlıların *Mâverâünnehr* üzerindeki fetih hakkını tanıyordu. Bütün uğraşmalarına rağmen, son Samanlı hanedanı mümessilinin muvaffak olamamasının başlıca sebebini bu anlaşmada aramak yanlış olmaz kanaatindeyiz. Şu halde *Mâverâünnehr*, merkezi bu ülke dışında bulunan bir hükümdarın eline geçiyor demektir. Bunun esas mevzuumuz bakımından ifade ettiği mâna, Oğuzların da otomatik olarak Karahanlılar devletinin tabii durumuna düştüğüdür. Oğuzlar, gördüğümüz şekilde Sâmânîoğulları safında mücadeleye devam ettiklerine göre, Sâmânîoğulları hanedanı gibi, bu anlaşmayı kabul etmemişler demektir. Zira mevcut anlaşmaya rağmen, mücadeleye devam etmeleri başka türlü tefsir edilemez.

Verdiğimiz izahat, gerek Karahanlıların, gerekse Gaznelilerin Selçuklu Oğuzlarına karşı müstakbel siyasetlerinin ne olacağını daha şimdiden göstermiştir sanırız. Filhakika, ister müttefik buldukları sırada birlikte, isterse uzlaşma halinde bulunmadıkları, hattâ birbirleriyle mü-

¹ Tafsilât için msl. bk. W. Barthold, *Turkestan*, II, 271-272.

cadele halinde buldukları zamanlarda ayrı ayrı, bu iki devletin Selçuklulara karşı takip ettikleri siyasetin, esas itibarıyla pek dostane olmadığını göreceğiz. Diğer taraftan, Selçukluların müstakbel siyasetlerini bu noktaları gözönünde tutarak tanzim etmeleri icap edeceği kendiliğinden anlaşılır. Buna göre, Sâmanoğulları hanedanının ortadan kalkmasından itibaren Selçukluların zaman zaman çok sıkıntılı anlar yaşamış olmaları icap eder ¹. Fakat bir kaynağımızdaki ufak bir nottan başka ² bu hususta maalesef hiçbir malûmata sahip değiliz.

Hâdiselerin inkişafını bekleyen Oğuzların, bilhassa Arslan'ın başında bulunduğu Oğuzlar «gurubunun *Mâverdünnehr*'de bir kenara çekildikleri ve bir müddet hiçbir şeye karışmıyarak âdeta kendilerini unutturmağa çalıştıkları görülüyor. Elde ettikleri ganimet, gördüğümüz gibi, onları, yeni bir maceraya atılmaksızın, senelerce geçindirmeğe yetecek kadar fazla bulunuyordu. Diğer taraftan Devletlerarası siyaset sahnesinde şu veya bu taraf lehinde görünmedikleri müddetçe, hiçbir devletin onlara dokunmak istemediği de düşünülebilir. Zira Oğuzların çekinilecek bir kuvvet haline gelmiş olduklarını gördük³.

Kaldı ki, aynı Selçukluların, Sâmanoğulları devleti yıkıldıktan sonra Karahanlılarla dostane münasebet kurduklarını biliyoruz ⁴. Öyle görünüyor ki, onlar yeni şartlara intibak etmekte fazla güçlük çekmemişlerdir.

¹ Tuğrul ile Çağrı Bey'in başına gelen aşağıda bahis mevzuu edeceğimiz hadise bu zamanda olmak icâbeder.

² Aşağıya bakınız.

³ Selçuklu Oğuzlarının inzivaya çekildikleri 1004 tarihinden tekrar sahnede göründükleri 1020-21 yıllarına kadar başta Karahanlılar devleti ile Gazneliler devleti olmak üzere komşu devletlerin, Selçuklu Oğuzlarının yaşadıkları bölgenin de içinde bulunduğu *Mâverâünnehr*'de bir çok savaşlar yapmalarına rağmen savaşan devletlerden herhangi birinin Selçuklulara sataşmamaları şimdiye kadar olduğu gibi, bu andan sonra da Selçuklulardan çekinildiğinin delili olarak kabul edilebilir. Diğer taraftan aynı Selçukluların taraflardan herhangi birine yardım etmemeleri de dikkate şayandır ve Sâmanoğullarının yıkılması ile bozulan kuvvetler muvazenesi sisteminin yeni bir şekil almasını beklediklerine hükümlenabilir.

Filhakika, Karahanlılarla Gazneliler arasında akdedildiğini gördüğümüz anlaşma, aradan çok geçmeden Karahanlılar tarafından bozulmuştur (1006).

Karahanlı orduları iki koldan *Ceyhun'u* geçerek, biri *Nişâpûr* ve *Tûs'u*, öteki *Belh'i* işgal etmişlerdir. Neticede Karahanlılar, Gazneli Mahmud'a yenilmişler ve *Horasan'ı* fethetmek ümit ve siyasetinden vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Hattâ muhtelif Karahanlı kollarının birbirleriyle ihtilâflarında Mahmud hakem rolü oynamıştır. Nihayet Karahanlılarla Mahmud arasında ittifak yeniden tesis edilmiştir (1011/2). Sulhten istifade eden Mahmud Karahanlıların nüfuzu altında bulunan *Hârezm'i* de fethetmek ve kumandanlarından Altuntaş'ı vali tayin etmek suretiyle onlara karşı büyük bir üstünlük kazanmıştır (1017) . (Tafsîlât için bk. W. Barthold, *Turkestan* II, 274 vdd.).

⁴ Bk. İbnü'l- Esîr, IX, 323: "Samanlı Devleti inkıraz ettiği ve îlek Han, *Buhârâ'yı* eline geçirdiği zaman, Dâvud ile Tuğrul Bey'in amcası, Selçukoğlu Arslan'ın mevkii (*mahall*) büyüdü. Ali Tekin, Arslan Han'ın hapishanesinde idi. ...".

5. MÂVERÂÛNNEHR'DE SELÇUKLULARIN MÜTTEFİKİ YENİ BİR DEVLET'İN TEŞEKKÜLÜ

Oğuzların bu bölgede beynelmilel siyaset sahnesinde bilfiil tekrar görünmeleri, Karahanlı prenslerinden Ali Tekin'in şahsına sıkı sıkıya bağlıdır. Oğuzların bu prensle iş ve kader birliğine ne zaman başladıkları hakkında, pek sarih bilgilere sahip değiliz.

Mâverâünnehr'in fethinde adı geçen İlek Nasr'ın maiyetinde bulunmuş olan Ali Tekin'in, daha 1014 (405) yılından itibaren *Buhârâ'da* hüküm sürdüğünü katî olarak biliyoruz¹. Görüldüğüne göre, onun buradaki hâkimiyeti uzun sürmemiştir. Zira onu bir müddet sonra, Karahanlı hükümdarlarından Arslan Han'ın eline esir düşmüş görüyoruz. O, yine bir müddet sonra hapisten kaçmağa muvaffak olmuş ve tekrar *Buhârâ*'ya gelmiştir (1020-21)². İşte onun bu gelişi münasebetiyle Selçukluları, bu bölgede tekrar siyaset sahnesinde müşahede ediyoruz.

Bir kaynağımıza göre³, kaçıp *Buhârâ*'ya gelen Ali Tekin burasını istilâ etmiş ve Selçuk oğlu Arslan'la müttefik olmuştur. Beraberce, burasını (muhaliflerine karşı) müdafaa etmişlerdir. İşleri yolunda gitmiştir. Arslan Han'ın kardeşi İlek üzerlerine kasetmiş, fakat vukua gelen muharebede onu bozguna uğratmışlar ve *Buhârâ'da* kalmışlardır⁴.

Naklettiğimiz bu malûmattan anlaşılıyor ki, Ali Tekin, daha önce hâkim bulunduğu *Buhârâ*'yı eline geçirmekte pek müşkülâta uğramamıştır. Şu halde, burasını başka bir yardımcıya pek ihtiyaç duymaksızın fethedebilmiştir. Ancak bu andan sonradır ki, zaten o civarda bulunan Selçuklu Oğuzları şefi Arslan Yabgu ile "ittifak" yapmıştır. İttifakın, birbirine az çok müsavi iki tarafarasında olacağı tabîi bulunduğuna göre, bu hâdise, Selçuklular tarihi bakımından çok mühimdir. Çünkü ilk defa olarak eski bir hanedana mensup bir prens, Selçuklu şefine hukukî bakımdan kendisine müsavi bir müttefik muamelesi yapıyor. Bu itibarla bu hüviyetiyle Arslan Yabgu artık, bir yardımcı olmayıp, başka siyasi teşekküller tarafından tanınan bir hükümdardır.

Yalnız unutulmaması lâzım gelen cihet şudur: Arslan'ın ordusu var, arazisi yok, buna mukabil Ali Tekin'in arazisi* var, hemen hemen ordusu yok. Buna göre bu iki şefin birbirlerini tamamlayarak, tam bir devlet haline geldikleri söylenebilir.

¹ Bk. O. Pritsak, *Karachanidische Streitfragen*, Oriens, III, 2, s. 216 vd. Ali Tekin'e hususî bir fâsil tahsis edilmesine rağmen, bu Karahanlı prensinin hayat ve faaliyetine ait bir çok noktalar henüz aydınlatılmamış olduğu gibi, onun Selçuklularla münasebetinin başlangıcı ve mâhiyeti üzerinde de pek durulmamıştır.

² O. Pritsak'a göre, sıra ile Bahâû'd-devle, Yeğe - Tekin, Arslan İlek lâkablarını almış olan Ali Tekin, Karahanlı Büyük Han'ı Nûrû'd-devle ile kardeşi tarafından *Semerkindan* sürülüp çıkarılmıştır (1017-8) (bk. *ad. geç. eser*, 219). Bu sırada esir edildiği kabul edilirse, 3 yıl kadar hapiste kaldığı ileri sürülebilir.

³ İbnü'l-Esîr, IX, 323.

⁴ Ayrıca bk. W. Barthold, *ad. geç. eser*, s. 280.

Öyle görünüyor ki Ali Tekin, fethin değil, fetihden sonra *Buhârâ'da*. tutunmanın kendisi için çok müşkül olduğuna hükmetmiş ve Arslan Yabgu ile ittifak etmiştir.

Kaynağın verdiği malûmatı böyle inceden inceye tahlil etmekten bir maksadımız da, Selçukluların, bilhassa Arslan'ın başında bulunduğu Selçukluların Ali Tekin'le ne zaman münasebete giriştiklerini tesbit etmeğe çalışmaktır. Ali Tekin esir edilerek hapse atılmadan önce, Selçukluların onunla herhangi şekilde temas ve münasebette buldukları hususunda bizi tereddüde düşüren nokta, bu Karahanlı prensinin, *Buhârâ'yı* kendi vasıta ve imkânlarıyla aldıktan sonradır ki, Selçuklularla temas aramasıdır. Ali Tekin *Buhârâ'ya*. gelir gelmez, Arslan'la temas arasaydı, arada daha önceden bir tanışmanın ve hattâ işbirliğinin mevcut olduğuna kolayca hükümlenabilirdi. Maamafih bu nokta, yani Selçukluların, Ali Tekin'i daha önce tanıdıkları ve onunla işbirliği yaptıkları noktası kolay kolay red edilemez. Yoksa Selçukluları uzun süren inziva hayatından, daha doğrusu sükûnet içinde geçen hayatlarından çıkararak mazisi meçhul ; istikbali meçhul bir prensle kolayca birleşmelerini ve mazileri ve kudretleri önceden malûm devletlere karşı savaşmayı göze alarak ittifak yapmalarını izah etmek güçleşir. Bu hususta aşağıda malûmat vereceğiz.

6. KARŞILIKLI İTTİFAK SİSTEMİ

Bu ittifaktan sonra bekledikleri hücumla maruz kalan bu iki müttefik, mütecevizi mağlup etmeğe muvaffak olmuşlar ve *Buhârâ'da* kalmağa hak kazanmışlardır. Bu sırada Karahanlı devletleriyle Gazneliler devletinin ittifak ve barış halinde bulunmaları ¹ kazanılan bu zaferin ehemmiyetini daha da arttırmaktadır. Bu zaferi kazananların hakikatte Selçuklular olduğunu ve zaferden sonra Karahanlı hükümdarı Kadir Han'ın büyük ümitsizliğe düştüğünü biliyoruz. Zira Kadir Han'la Gazneli hükümdarı Mahmud arasında vukubulan 1025 mülakatında Kadir Han, sadece ve münhasıran Selçuklulardan şikâyet etmiştir ². Böylece Sâmânilerin yerinde *Semerkind'i* da içine alan yeni bir devlet kurulmuştur.

a. GAZNELİ - KARAHANLILAR DEVLETLERİ İTTİFAKI VE SELÇUKLULARLA ALİ TEKİN'E KARŞI SİYASETLERİ

Görülüyor ki, bir tarafta Ali Tekin'le Selçuklu şefi Arslan, öte tarafta Gazneliler'le esas Karahanlılar olmak üzere ikişer ikişer karşılıklı ittifak sistemleri meydana gelmiştir. Fakat Karahanlılar'la

¹ Bk. W. Barthold, *ad. geç. eser*, s. 280.

² Bk. Cuzcânî, *Tabakat-ı Nasırı*, nşr. A. Habîbî, 272, 290; İng. terc. Rawerty, I, s. 116. Bu hususta aşağıya bakınız.

Gaznelileri birbirine bağlayan ittifakın, hiç olmazsa şimdilik, hedefi, doğrudan Ali Tekin ile Selçuklu şefi Arslan değildir. Diğer taraftan Ali Tekin'le Arslan'ı bağlayan ittifak da tedafüi olup, hariçten gelecek, hattâ görünüşe göre, sadece Karahanlılardan gelecek tecavüze karşıdır. Buna rağmen, arada ittifak mevcut olduktan sonra, bunu lüzumu halinde muayyen hedefe çevirmenin, güç olmayacağı meydandadır. Bu hedef, Ali Tekin'le müttefikli Selçuklu şefi Arslan olduğu takdirde, Karahanlılarla Gazneliler devletinin coğrafi durumları dikkate alınacak olursa, Ali Tekin'le Arslan'ın karşılaşacakları tehlikenin büyüklüğü kendiliğinden anlaşılır. Taraflardan birinin hücumunu bertaraf eden Ali Tekin'le Arslan'ın, doğudan ve batıdan aynı zamanda harekete geçecek olan müttefikler karşısında nasıl mukavemet edecekleri meraka değer.

Görülüyor ki, tarafların jeopolitik ve kuvvetler muvazenesi sistemi bakımından meselenin nazarı olarak mütalâa ve münakaşası bile, bu sonuncular lehine netice vermemektedir.

Gaznelilerle esas Karahanlılar arasında mevcut karşılıklı ittifak sistemini, herhangi mütecevize karşı tedafüi bir ittifak sistemi kurmuş olan Ali Tekin ile Selçuklu şefi Arslan'a çeviren, görünüşe göre, Gazneliler devleti hükümdarı Sultan Mahmud'dur: Ali Tekin'in zulmünden kaçanlar, bu sırada *Belh'de* bulunan bu Gazneliler hükümdarına, Ali Tekin'i sık sık şikâyet etmişlerdir; onlara göre, Ali Tekin reayaya zulüm etmektedir ¹. Sonra aynı Ali Tekin, Mahmud'un müttefikli olan Karahanlı hükümdarlarına gönderdiği elçilere yol vermemektedir ².

Şu halde, Ali Tekin'in tabaasına zulüm yaptığı hakkında kendisine vaki şikâyet üzerine, Sultan Mahmud, *Mâverâünnehr'e* sefer yapmakta ve Ali Tekin'in iç işlerine karışmakta kendisi için hak görüyor demektir. Bunun ifade ettiği mâna, Mahmud'un, Ali Tekin'le Arslan'ı kendisinin vasalı telâkki ettiğiidir. Üstelik *Mâverâünnehr* halkını ne dereceye kadar temsil ettiklerini bilmediğimiz şikâyetçiler, böylece Mahmud'un hâkimiyetini Ali Tekin'le Arslan'ın hâkimiyetlerine tercih ettiklerini ifade etmiş oluyorlar.

¹ Gerdîzî, 63-64; ayrıca bk. W. Barthold, *Turkestan*, I (metinler), s. 14; aynı müellif: *Turkestan*, II, s. 282

² İbnü'l-Esîr, IX, 323; ayrıca bk. W. Barthold, *Turkestan*, II, *ayn. yer.* İbnü'l-Esîr'e göre, İlek Han'a karşı kazanılan zaferden sonra *Buhârâ'da* kalan Ali Tekin ile Arslan'dan birincisi, hemhudud bulunduğu Yemînü'd-devle Mahmud'a sık sık muhalefet (*muâraza*) de bulunuyordu; sonra da, kaydettiğimiz gibi, "Türk maliklerine gidip-gelen" elçilerin yollarını kesiyorlardı.

Onun verdiği malûmatın birinci kısmı, yani Ali Tekin'in muhalefette bulunduğu noktası umumî bir lâftan ibarettir. Onun için kıymeti yoktur. Bu sebeple biz de bu umumî ithamı tazvih eder mahiyette olan ikinci kısmı aldık. Maamafih, W. Barthold'un da işaret ettiği gibi, bütün bunlar, Ali Tekin'e ve müttefiklerine karşı sefer tertip etmek için bahaneden ibarettir.

Ali Tekin'in elçilerin gidip gelmesine mâni olması meselesine gelince, birbirleriyle müttefik olan iki devletten birini teşkil eden Karahanlılar devleti ile harb halinde bulunan Ali Tekin'le Arslan'ın, bu hareketini tabii bulmak lâzımdır. Onların iki müttefikin kendilerine karşı siyasetlerini öğrenmeğe teşebbüs etmeleri haklarıdır.

b. GAZNE HÜKÜMDARI SULTAN MAHMUD - KADİR HAN MÜLAKATI
VE ALINAN KARARLAR

Verdiğimiz bütün bu izahat, hâdisenin başlangıç safhasında sefer sebebinin hangi tarafta olduğunu göstermiştir sanırız: İster müttefikine yardım etmek maksadiyle olsun, ister *Mâverdünnehr'de* yıkılan Sâmân-oğulları devleti yerine merkezi kendi hâkimiyet sahalarından pek uzakta olmayan komşu bir devletin kurulmasını önlemek maksadiyle olsun, isterse, doğrudan *Mâverâünnehr'i* fetih maksadiyle olsun ¹, Mahmud bir taarruz seferine girişmiştir.

Mahmud 1025 yılında *Amuderya'yı* geçmiştir. Yeni tâyin ettiği *Hârezm* valisi Altuntaş ordusu ile kendisine iltihak etmiştir. Karahanlı hükümdarı Kadir Han ise doğudan hücumla geçmiş ve *Semerkind'a* kadar olan araziye fethetmiştir ².

Görülüyor ki, Ali Tekin yıkılan Sâmân oğulları devletinin sadece arazisinin ve payitahtının varisi değildir; aynı zamanda siyasi varisidir. Yıkılan devlette olduğu gibi, Selçukluların hiç olmazsa bu anda, bu sefer müttefiki olmaları hüviyeti dikkate alınmazsa, Ali Tekin'in hemen hemen esas kuvvetini teşkil etmeleri, tabloyu tamamlamaktadır.

Mahmud, Ali Tekin ve müttefiki Selçuklu Arslan Yabgu ile tek başına karşılaşmadan önce müttefiki Karahanlılar hanedanının baş hükümdarı Kadir Han'la buluşup görüşmeyi tercih etmiştir.

İki hükümdarın *Semerkind* berisinde vukubulan buluşması hakkında gerek kaynaklarda, gerekse bu kaynaklara istinaden yapılmış araştırmalarda geniş malûmat vardır ³. Hukuk bakımından müsavi, müstakil iki hükümdarın birbirlerine karşı hareket ve muameleleri hakkında çok dikkate şayan olan bu mülakatın cereyan tarzından uzun uzadıya bahsetmiyeceğiz. Zira bunun esas mevzuumuzla doğrudan doğruya alâkan yoktur. Yalnız bu münasebetle müttefiki Karahanlı hükümdarı Kadir Han'a haşmet bakımından tefevvuk etmeğe çalışan Sultan Mahmud'un, dostuna ve düşmanına karşı, burada, tipik misalini bulduğumuz bu türlü hareket-

¹ Bu son ihtimal kabul edildiği takdirde Mahmud'un bu hareketim, Karahanlıların *Horasan'i* fetih teşebbüslerine karşı bir misilleme saymak icab eder. Zaten W. Barthold da Mahmud'un Karahanlılar hanedanı arası mücadelelerden istifade ederek *Mâverâünnehr'i* fethetmek maksadını güttüğünü açıkça yazar ki, kısmen doğrudur, (bk. *ad. geç. eser.*) .

² W. Bartold, *Turkestan*, II, *ayn. yer.*

³.Msl. bk. W. Barthold, *Turkestan*, II, 283 vd.; ayrıca bk. M. Nazım, *ad. geç. eser.*, s. 54 vd.

lerinden maksat ve gayesinin ne olduğunu belirtmek, bu hükümdarla münasebet halinde bulunacaklarını göreceğimiz Selçukluların tarihinin de anlaşılmasına yardım edeceği düşüncesiyle yerinde olacaktır.

O, kudretini ve haşmetini yalnız ordusu ile değil, harekât ve muameleleri ile de göstermekte ve bu suretle muhatabı üzerinde bu bakımdan da tesir etmeğe çalışmaktadır. Nitekim, bu mülakatın tertip ve tatbikinde de aynı yolu tutmuş ve görünüşe göre, muvaffak olmuştur,

Bizi asıl alâkadar eden cihet, bu mülakatta konuşulanlar ve alınan kararlardır. Filhakika, mülakatın siyasi neticeleri şöyle hülâsa edilebilir: Buluştuktan sonra iki hükümdar ittifak halinde kalacaklarını yeminle tekid ve temin etmişlerdir. Yapılan umumi toplantıya (*bâr-ı am*) Mahmud'un emriyle son verilmiş, salon boşaltılmış ve iki hükümdar baş başa "İran ve Turan'a" ait bütün meseleleri gözden geçirmişlerdir ¹.

Ali Tekin'in *Mâverâünnehr*'deki hâkimiyetine son verilmesi ve onun yerine Kadir Han'ın oğlu Yegen Tekin'in geçirilmesi verilen ilk kararlardandır ². Bu mesele halledildikten sonra Selçuklular meselesinin kendiliğinden halledileceği meydandadır. Maamafih bilhassa gizli müzakereler esnasında Selçuklu meselesinin başlıca müzakere mevzuunu teşkil ettiği anlaşılıyor. Zira bir kaynağımıza göre, bu gizli toplantı ~~...~~ toplantılar esnasında Kadir Han, Sultan Mahmud'dan

bulunmuştur. Bunların başında Selçuklular meselesi Kadir Han Türkmen Selçuklu oğlunu (Arslan'ı) maiyetiyle *ünnehr* ve *Türkistan*'dan alıp götürmesini Sultan Mahmut'a ³. Kadir Han'a göre, Sultan Mahmud *Hin* aman, bir vilâyet istemek veya bir ülkeye hücum etmek ⁴ ve fesat çıkarmaları mümkündür. Bu takdirde bunun için bazı kaynaklara göre, Selçuklular meselesinin Kadir Han'ın tavsiyesi, Selçukluların imhası değil, bilâkis ve müzaheretinin temin edilmesidir ⁴. Zaten bu meseledeki malûmatın tanzihinden ibarettir. Sultan bunun için lüzümlü, neticede teklifi kabul etmiştir ⁵. Bundan sonraki karşılıklı sihrî münasebetlere girişmeleri de verilen

akad-ı Nâsırî, nşr. A. Habîbî, s. 290; İng. terc. Ra-

d. geç. eser, s. 284.

ter; İng. terc. *ayn. yer*.

Şîbûrî, s. 11.

İ: *با ايشان استظهارى واجبست و نواى درخواستن متعين*

ahmud, kızı Zeyneb'i, Kadir Han'ın ikinci oğlu Kadir Han'ın mukabil, Kadir Han da kızını Mahmud'un ikinci oğluna vermiştir. Fakat mülakatta verilen diğer kararlar gibi, bu da lâzım için bk. W. Barthold, *ad. geç. eser*, s. 284 vd;

Göreceğimiz gibi, bütün bu kararlardan sadece Selçuklular hakkında verilen kararın tatbik edildiğini söylemek, onların nazarında Selçuklular meselesinin ehemmiyetini gösterdiği gibi, sonuncuların her iki müttefik devlet için arzettiği tehlikeyi de gösterir.

Nitekim, bu hususlar bir kaynaktan vuzuhla tesbit edilmektedir: "Bu vakitte Selçuk oğlu (*Arslan*) öyle bir merdliğe (*mertebe*) erişmiştir ki, onun celâdetinden, onunla harpten bütün Türkistan Melikleri ve Efrasiyâblılar daima korku içinde idiler. Havadaki kuş ve ovadaki ceylan onun okundan kurtulamazdı; Şimşek ve yıldırım gibi avının ve düşmanının üzerine atılırdı. Savaştığı herkesi, mağlup ederdi.

Kadir Han'ın, Sultanın katına vasıl olduğu ve herkesin Sultan (Mahmud)un rikâbında imparatorluk çadırına doğru gittiği bu zamanda bu Selçuk oğlu (*Arşlan*) onların önünde Türkmen külahını bir yana eğerek ¹ başına giymiş, dağ parçası gibi bir ata ² binmiş olduğu halde, çakan şimşek ve kükreyen arslan gibi at sürüyordu. Öyle ki, her iki orduya mensup *İran* ve *Turan* askerleri onun çevikliğine ve biniciliğine hayran kalmışlardı" ³.

Ehemmiyeti dolayısıyla aynen naklettiğimiz bu malûmattan anlaşılıyor ki, Selçuklu Oğuzlarının şefi Arslan, bizzat hükümdarlara olmasa bile, onların askerlerine veya sadece Mahmud'un askerlerine, bir kuvvet gösterisinde bulunmak fırsatına sahip olmuştur. Yine verilen malûmattan anlıyoruz ki, Selçuklu reisi takip ettiği maksatta muvaffak olmuştur. Çünkü askerler, ona ve yaptıklarına hayran kalmışlardır.

Bu hâdisenin mevsukluğundan şüphe edilemeyeceği kanaatindeyiz. Zira o zamanın şövalyelik ruhuna uygun olduğu gibi, Türklerin psikolojilerine de uygundur. Diğer taraftan bir az sonra Sultan Mahmud ile mülakatı esnasında konuşmalarında da görüleceği gibi, Arslan'ın ruh hali de böyle bir hâdisenin hakikaten vaki olduğunu telkin edecek mahiyettedir.

Zaten Arslan Yabgu'nun, Mahmud hakkındaki düşünce ve telâkkilerini çekinmeden söyleyebilecek bir durumda olduğunu biliyoruz. Filhakika bir kaynağımıza göre, Türkmenlerin emiri olan "Yabgu", şevket sahibi bir adamdı. Çok askeri vardı. O Sultan Mahmud'dan bahsedildiğini işittiği zaman, onun fikilerine itiraz eder ve aksini müdafaa

ayrıca bk. O. Pritsak, *Karahanlılar*, İsl. Ansiklopedisi; Alın. terc, Der İslam, XXXI, 32 vd. Onun gerek bu mülakat, gerek neticeleri ve tatbik tarzları hakkında verdiği malûmat, hemen W. Barthold'un verdiği malûmatın tekrarıdır).

¹ Bilindiği gibi, hâlâ mer'i bir Türk âdetine göre, şapkayı bir tarafa eğmek, bir nevi kendini beğenme ve yiğitlik tezahürüdür. Öyle görünüyor ki, bu telâkki o zaman da mevcuttu.

² Şebânkâreî'ye göre, Arslan'ın bindiği at, bilâkis gayet küçükütü. Fakat rüzgâr gibi süratli idi. Arslan, bir büyüğün ve düşmanın yanına geldiği zaman yakalanacağını anlarsa bu ata biner, kaçırdı, yetişmek imkânızdı. Bir kaç defa bu suretle düşmanın elinden kaçmıştı (bk. *Mecma-u'l-Ensab*, 176 b).

³ Cuzcânî, *ad. geç. eser*; 290; İngl. terc. 118.

eylerdi. Bu sözleri, Sultan Mahmud'a yetiştirmişlerdi. Sultan bu sözleri içine atıyor, fakat izhar etmiyordu ¹.

Bundan anlaşılıyor ki, Arslan Yabgu, Sultan Mahmud'un idaresini beğenmiyor ve tenkit ediyordu.

Arslan bununla da iktifa etmemiş, bir defasında bir münasebetle şöyle demişti: "Sultan Mahmud'un filleri varsa, bizim de okumuz vardır. Aramızda harp olduğu zaman, oklarımızla onun askeri delik, deşik edilebilir" ².

Görülüyor ki, Arslan kuvvet ve kudret bakımından kendisini Sultan Mahmud'la denk sayıyor. Bundan çıkan diğer bir mâna da Arslan'ın, bir gün Sultan Mahmud'la mücadele haline düşeceğini önceden hesaba katması ve ona göre hazır bulunmasıdır. Nihaî netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, Arslan Yabgu kendine ve kuvvetine güvenmektedir.

Bu mülakattan umumi olarak çıkarılabilecek neticeler şunlardır:

1— Gazneliler hükümdarı Mahmud'la Karahanlılar hükümdarı Kadir Han esas itibariyle halledilmesi müstacel olan bir meselenin, Ali Tekin ile müttefiki meselesinin müzakeresi için bir araya geldikleri halde, bu fırsattan istifade ederek o zamanın dünyasının belli başlı meselelerini gözden geçirmişlerdir. Kaynakta *İran'a*, ve *Turan'a*. ait meselelerin görüşüldüğünden bahsedilmesini bu şekilde tefsir etmek lâzımdır.

2— Nüfuz mıntakaları yeniden tâyin edilmiştir. Buna göre Sâ mânogulları devletinin yerinde teşekkül eden Ali Tekin'in başında bulunduğu, "Buhârâ devleti"nin ortadan kaldırılması vazifesini Mahmud üzerine almıştır.

3— Fakat öyle görünüyor ki, iki müttefik arasındaki hududda Mahmud lehine herhangi şekilde değişiklik yapılması düşünülmemiştir. Şu halde *Ceyhun* nehri eskisi gibi huduttur.

4— Bu mülakatta asıl müzakere mevzuunu, Selçukoğulları teşkil etmiştir. Bu hususta ısrar eden Kadir Han'dır. Bunda da mutabakata varılmıştır. Daha doğrusu Kadir Han görüşünü Mahmud'a kabul ettirmiştir. Bunun neticesi olarak Selçuklular meselesinin hallini de Mahmud deruhte etmiştir.

5— İttifakın teyit ve takviyesi için karşılıklı sihri münasebetlere girişilmesi kararlaştırılmıştır.

Şimdi başlıca esaslarını tesbit ettiğimiz bu anlaşmanın nasıl tatbik edildiğini, daha doğrusu ne dereceye kadar tatbik edildiğini görelim.

7. SELÇUKLU ŞEFİ ARSLAN'IN ESİR VE HAPİS EDİLMESİ

Varılan kararları öğrenen Ali Tekin ile müttefiki Arslan hiçbir mukavemet göstermeksizin, daha doğrusu herhangi bir mukavemete teşebbüs etmeksizin Mahmud'un önünden çöle kaçmışlar ve saklanmış-

¹ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 176 b.

² Şebânkâreî, *ayn. yer.*

lardır¹. Ali Tekin'in sadece meçhul bir istikamette kaçtığından bahsedilmekte, fakat payitahtı *Buhârâ'dan* yalnız mı, yoksa maiyeti ile birlikte mi kaçtığı tasrih edilmemektedir². Halbuki Arslan'ın maiyeti (*cemâ 'at'i*) ile çöle çekildiği açıkça zikredilmektedir³.

Esas kuvvetlerini müttefiki Selçukluların teşkil ettiği düşünülecek olursa, Ali Tekin'in kaçarken ordusundan bahsedilmemesini tabîi bulmak lâzımdır.

Sultan Mahmud'un Selçuklulara karşı takip ettiği hareket hattı muhtelif kaynaklarda muhtelif şekillerde ifade edilmektedir. Bunlar iki noktada toplanabilir:

Gaznelilerin görüşünü aksettirdiği söylenebilecek olan bir kaynağa göre, Sultan Mahmud, Ali Tekin ile Arslan'ı bulmaları için gizli takipçiler tâyin etmiştir⁴. Bunlar nihayet Arslan'ın saklandığı yeri tesbit etmişler ve hükümdara haber vermişlerdir. Sultan Mahmud onu yakalamaları için adamlar göndermiştir. Bunlar, Arslan'ı saklandığı yerden alarak huzura getirmişlerdir⁵.

Bu görüşe göre, Sultan Mahmud ancak kuvvet kullanmak suretiyle Arslan'ı esir etmeğe muvaffak olmuştur.

Bunu Gazneliler devletinin resmî görüşü telâkki edebiliriz.

Diğer bazı kaynaklara göre ise, Arslan'ın ele geçirilmesi hâdisesi şöyle olmuştur:

Arslan'ın başında bulunduğu Selçukluların "kuvvetini, şevketini ve sayılarının çokluğunu gören" Sultan Mahmud⁶ müttefiki Kadir Han'ın "tavsiyesine uyarak"⁷ bu Selçukluların nezdine gayet mahir bir elçi göndermiştir. Bu elçi onlara hükümdarın şu mealde bir mesajını vermiştir:

¹ Bk. Gerdizî, s. 66. Kaynakta sadece Ali Tekin'in kaçtığından bahsediliyorsa da, bir kaç satır altında Selçuk oğlu İsrail'in saklandığı yerden bulunarak Mahmud'un huzuruna getirildiğinden bahsedildiğine göre, ikisinin birden kaçıklarını kabul etmek zarurî görünüyor.

Öyle anlaşılıyor ki, Arslan'ı bir devlet reisi olarak kabul etmiyen Gerdizî, İsrail'i başta zikretmek lüzumunu duymamıştır. Halbuki İbnü'l-Esir (IX, 323)e göre Mahmud'un gelişi üzerine bu iki müttefikten her biri kendi başının çaresine bakmıştır: Ali Tekin, *Buhârâ'dan* meçhul bir istikâmete kaçmış, Arslan ise ordusu ile çöle çekilmiştir.

² Sonradan karısı ve çocuklarının kendisine iltihak etmek üzere yola çıkmış olduklarını gören Mahmud, onları yakalatmıştır (Bk. W. Barthold, *ad. geç. eser*, s. 285). Bundan anlaşılıyor ki, Ali Tekin *Buhârâ'yı* acele ve yalnız olarak terk etmiştir.

³ Bk. İbnü'l-Esir, IX, 323.

⁴ Bk. Gerdizî, *ayn. yer.*

⁵ Gerdizî, *ayn. yer.*

⁶ Bk. İbnü'l-Esir, *ayn. yer.*

⁷ Zahîrû'd-dîn Nişâbüri, s. n.

"Biz daima *Hindistan'a*, gazaya gidiyoruz. İslâm ülkelerinden bir çok insanlar bu gazalara iştirak etmektedirler. Akıllı, iş bilir ve cesur¹ kimseler olmanıza rağmen (ve) komşuluk hakkı ve icabı olduğu halde, sizden hiç bir kıtanın (*fevci*) böyle bir ilâhi² saadete nail olmağa teşebbüs etmemiş ve benden bu hususta ricada bulunmamış olmasından hayret içindeyim. Maamafih bizim sizinle dostluk (kurmak) arzumuz tamdır. Şimdi aramızdaki mesafe pek fazla olmadığı için, sizin şefinizin huzurumuza gelmesi icap eder. Tâ ki kendisini dinleyerek gereğini yapalım; tarafımızdan verilecek pâdişâhlara lâyük sıfatlarla dönsün"³. Elçinin bu mesajını alan Selçuklular⁴ reisleri olan İsrail'i, seçkin 10.000 atlı ile⁵ "Sultan'ın katına gitmek,, üzere *Semerkand'a*⁶ doğru yola çıkardılar. Arslan'ın böyle bir ordu ile geldiğini haber alan Sultan Mahmud, tekrar bir elçi göndererek, şimdi yardıma ihtiyacı olmadığını, yalnız gelmesini, zira maksadının görüşmek, konuşmak ve karşılıklı müzaheret (*istizhârî*) olduğunu bildirmiştir. Emir ve ferman gereğince, İsrail ordusundan gösterişli 300 genci seçmiş ve huzura gelmiştir⁷.

İşte, diğer kaynaklara göre, Arslan'ın Sultan Mahmud'un eline geçişinin hikâyesi.

Bunu da hâdisenin Selçuklu görüşüne göre anlatılışı telâkki edebiliriz.

Bu iki rivayetten hangisi doğrudur?

Arslan'ın, Mahmud tarafından ele geçirilmesiyle neticelenen hâdiseye gelinceye kadar anlattıklarımız, sonuncu rivayetin daha kabule şayan olduğunu göstermektedir. Zira,

¹ Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî, *ayn. yer* (*Ez kemâl-i hırad u kârdânî vü kifayet u şahâmet*). Râvendî (bk. s. 88) ve Reşîdü'd-dîn (Topkapı nüshası) de sadece "*ez hırad u kârdânî*" kelimeleri mevcuttur.

² Bu kelime Reşîdü'd-dîn'de yoktur.

³ Zâhîrû'd-dîn Nişâbûrî, 11. ayrıca bk. Râvendî, 88-89. Bu son kaynak hâdiseyi bir az farklı anlatmaktadır. Meselâ *Hindistan'a* gaza meselesinden hiç bahsetmemesine mukabil bazı ilâveler yapmaktadır. Dostluk kurmak arzusundan sonra, ifade şöyle devam ediyor: "Sizin tarafınızdan yapılacak yardımdan müstağni değiliz. Bütün kardeşler gelebilecekleri için birini seçsinler ki, huzurumuza gelsin. Mesafe daha yakın olsun diye biz suyun kenarında ordugâh kurduk; böylece aramızda bir anlaşma (*ahd*) yapılınsın ve (karşılıklı) müzaheret (*istizhârî*) temin edilsin. Bu hileyi düşündü".

⁴ Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî, *ayn. yer*. Râvendî (s. 89), sonradan ilâve edilmiş hissini veren şu ibareyi kullanmaktadır: "Sultan Mahmud'un bu haberi onların mübarek kulaklarına erişince müslümanlığa has vefa ve iç ve dış temizliği (*safa*) yüzünden reisleri olan İsrail'i seçtiler".

⁵ Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî, *ayn. yer*. Râvendî, miktar vermiyor ve "kalabalık bir ordu" ile hareket ettiğini söylemekle iktifa ediyor. (Bk. *ayn. yer*). Reşîdü'd-dîn ise, "Seçkin 10.000 kişi ve lâyük atlılar" dan bahsetmektedir. Bu takdirde bu kuvvetin atlı ve yayadan mürekkep olduğu anlaşılır.

⁶ Bk. Şebânkâreî, *Mecmuu'l - Ensâb*, 177 b.

⁷ Zahrû'd - dîn Nişâbûrî, *ayn. yer*; ayrıca bk. Râvendî, *ayn. yer*. Son kaynak bermutad bazı yerleri hafızetmiş ve bâzı ilâvelerde bulunmuştur:

"Ordu orada kalsın, sen ileri gelenler (*hassegiyân ve âyân*) le yalnız gel".

1) Gördüğümüz üzere Arslan, kuvvet gösterisinde bulunacak kadar kendisine güvenmektedir.

2) Onun kuvvetli olduğunu kaynaklar tekit ettiği gibi, gördük ki, bunu Kadir Han'la bizzat Mahmud da itiraf etmektedirler.

3) Ali Tekin'le birlikte çöle çekildiği zaman Arslan yalnız olmayıp, ordusu ve kavmi ile birlikte dir.

Bütün bunlar Arslan'ın, bir meydan muharebesi vermeden, zorla ele geçirildiğini red ettirecek sebeplerdir.

4) Gözönünde bulundurulacak bir nokta da, Gazneliler devleti ile Selçuklular arasında şimdiye kadar düşmanca bir hareketin bulunmamasıdır. Hattâ Ali Tekin'le yaptıkları ittifakın Gazneliler devletine müteveccih olmadığını gördük. Binaenaleyh, Ali Tekin'le yaptıkları ittifakın çökmesiyle siyasi yalnızlık içinde kalan Selçukluların, Gazne hükümdarı Mahmud'dan gelen teklifi, hüsnü niyetle telâkki ederek kabul etmeleri pek mümkündür. Diğer taraftan Sultan Mahmud'un hâdisenin başlangıcında, yani Arslan'la görüşünceye kadar, onu tevkif maksadında bulunmadığı da ileri sürülür. Bu ciheti ayrıca münakaşa edeceğiz.

Öyle görünüyor ki, Mahmud, Arslan'ın müttefiki Ali Tekin'in şahsı ile o kadar ilgilenmemiş¹, yahut da gizli takipçiler, onu hakikaten bulamamışlardır. Zaten Ali Tekin şimdilik bizi de o kadar alâkadar etmemektedir.

Bizi burada, hâdiselerin bu safhasında alâkadar eden nokta, Ali Tekin'le Arslan'ın kurduğu ittifak sisteminin kan dökülmeden Mahmud tarafından yıkılmasıdır. Kurulan ittifak sisteminin kuvvetli olmadığı bu suretle anlaşılmaktadır. Bunun sebebini, bu sistemi kuvvetlendirmek için vakit ve fırsat bulamamalarında aramak mümkün olduğu gibi, Mahmud'un ordusunun, Ali Tekin'le Arslan'ın müşterek ordularından, sayı ve teçhizat bakımından üstün olmasında da aramak mümkündür.

İttifak sisteminin kolayca çökmesi sebepleri ne olursa olsun, Mahmud'un nihaî gayeye kuvvet kullanmak suretiyle varmak istememesi manalıdır: Öyle görünüyor ki, bilhassa Arslan herhangi bir hükümdarı —kendisine karşı silâhli çatışmayı göze almadan önce— düşündürecek kadar kuvvetlidir. Sultan Mahmud'un meseleyi —eğer başlangıçtan itibaren böyle bir niyeti varsa— başlıca unsurunu kurnazlık ve hattâ hiyle teşkil eden siyaset yolu ile hal etmesinin bir sebebini de bunda aramak lâzımdır.

Görülüyor ki, hiç olmazsa hâdisenin bu başlangıç safhası, Selçukluların Gazneli devleti ile dostane münasebete giriştikleri şeklinde tezahür etmektedir. Bunu bilhassa Selçukluların böyle telâkki ettikleri

¹ W. Barthold'a göre, Ali Tekin'i ve kurduğu devleti büsbütün ortadan kaldırmak, Mahmud'un esas gayesi değildi. Karahanlılar hanedanı mensuplarının birbirleriyle daimî mücadele halinde bulunmaları, bunun neticesi olarak zayıf düşmeleri Mahmud'un siyasetini teşkil ediyordu, (bk. *ad. geç. eser*, s. 285).

görünüyor: Bu münasebetin şekil ve mahiyeti mülakat sonunda tesbit edilmiş olacaktı; yani bir ittifak anlaşmasıyla mi, yoksa aynı Selçukluların Gaznelilerin hizmetine girmesiyle mi neticeleneceğini ancak Sultan Mahmud-Arslan görüşmesi tâyin edecekti.

Halbuki netice, Selçukluların hiç beklemedikleri şekilde tecelli etti.

Türkmen Yabgu'sunun geldiğini haber verdikleri zaman Sultan (Mahmud), *Semerkan*d meydanında *çevgân* oynuyordu. Sultanın müsaadesiyle Yabgu geldi, atından indi ve yer öptü. Sultan, atını, onun önüne doğru 2-3 ayak sürdü ve onun (hatırını) sordu. (Sultan) bu tevazuu hiç kimseye göstermemişti. Yabgu, Sultan'ın "bende"si oldu. Bu Yabgu'nun gayet küçük, fakat rüzgâr kadar süratli bir atı bulunduğunu, bir büyüğün veya düşmanın yanına gittiği zaman, kendisini yakalayacaklarını his eder etmez atına binip kaçtığını, hiç kimsenin tozunu bile görmediğim, bir kaç defa bu suretle düşmanın elinden kaçmış olduğunu Sultan'a söylemişlerdi. Yabgu o gün de bu ata binmişti. Bu sebeple Sultan (daha önce) adamlarına (*sutûr-dârân*) Yabgu atından inince, altın eyerli, altın dizginli bir at getirmelerini, yabguyu buna bindirmelerini, Yabgu'nun kendi atını bir bahane ile altından alıp götürmelerini söylemişti. O gün tenbih üzerine hareket ettiler: bir Arap atı getirdiler. Aynı zamanda Sultanın hil'at (*teşrif*)ini takdim ettiler. Bu sırada Yabgu hil'ati giymekle meşgul idi. Sultanın huzuruna geldi, yer öptü. Sultan onu söze tuttu. Adamları ise, Yabgu'nun atını tavlaya götürdüler. Yabgu dururken sultan, *çevgân* oynamaya devam etti. Bir "*gulam*" geldi. Sultanın, arzu ederse, *çevgân* oynamak isteyip istemediğini sorduğunu söyledi. Yabgu, *çevgân* oynamayı bilmediğini, fakat sultan emir buyurursa, ok atabileceğini bildirdi. Sultan bu sözden alındı. Çünkü Yabgu'nun, daha önce "Sultanın filleri varsa, bizim de oklarımız var" dediğini kendisine duyurmuşlardı. Sultan kendi kendine, onun ağzından nakledilen sözün doğru olduğuna kanaat getirdi. Sultan meydandan "leşkergâha" geldi¹.

Oğlu Kutalmış ile birlikte mutad merasimle² huzura kabul edilen Arslan, Sultan Mahmud'un hürmet ve ikramına nail olmuştur. Filhakika Mahmud onun kendisiyle birlikte —bütün kumandanlarının üst tarafında kurduğunu— bir tahta oturmasına müsaade etmiştir. Ziyafet meclisi kurulmuştur. Bir taraftan içki içilirken, bir taraftan da şarkıcılar

¹ Şebânkâreî, 176 b. Bu kaynağın, başka yerde bulunmayan bu malûmatı Beyhâkî'nin elimizde bulunmayan kısımlarından aldığı anlaşılıyor.

² Zahîrû'd-dîn Nişâbüri'ye göre, bu kabul, Arslan m "yer öpmek şerefine erişmesi" suretiyle olmuştur, (bk. *ayn. yer*). Ayrıca bk. Reşîdü'd-dîn, s. 2: Burada ifade farklıdır ve şöyle tercüme edilebilir:

"(Arslan, oğlu ile) vaktaki bârgâh'ı öpme şerefine mesud oldular. . ." Râvendî (s. 89) de böyle bir ifade yoktur.

şarkılar söylemekte ve sazlar çalmaktadırlar¹. Bu âlem esnasında Sultan Mahmud ile Arslan arasında şöyle bir muhavere geçmiştir:

Sultan Mahmud: — "Biz her zaman *Hind*² tarafına, kâfirlerle gazaya gitmek mecburiyetindeyiz. (Bu takdirde) *Horasan* ihmal ediliyor³. Sizden ümidimiz odur ki, iki taraf arasında bir akit ve yardımlaşma (*istihzarı*) olsun⁴, zira bir taraftan kuvvetli⁵ bir düşman peyda olursa, yardıma ihtiyaç olacaktır. Siz yardımı esirgemezsiniz⁶.

Arslan⁷: — "Sultan'a⁸ bendelikte bizden kusur ve ihmal (*tehir*) olmaz".

Sultan Mahmud: — "Askere ihtiyacım olursa, bana ne kadar yardım yapabilirsiniz?"

"*Silâhdar*"⁹ndan bir yay alan Arslan, içkinin ve gençliğin verdiği gururla¹⁰ şu cevabı verdi: — "Bu yayı¹¹ kendi kavmime¹² gönderirsem, 30.000 kişi¹³ derhal atlanırlar."

Sultan Mahmud tekrar sordu: — "Daha fazlasına ihtiyacım olursa?"¹⁴. Arslan, bir oku Mahmud'a attı ve dedi: — "Bu oku kendi kabileme¹⁵ (*hayl*) işaret olarak gönderdiğim her zaman 10.000 kişi¹⁶

¹ İçki ve saz âlemini edebî dille tasvir eden kelimeler Râvendî'de ve Reşîdü'd-dîn'de yoktur. Esasen ziyafet meclisi şeklinde tercüme ettiğimiz "*Meclis-i bezm*" ibaresinin içinde bunlar mündemiçtir.

² Zahîrû'd-dîn Nişâbüri'de "*Sind*" kelimesi vardır. "*Hind*" kelimesini Reşîdü'd-dîn'den (s. a) aldık. Yukarıda *Hindistan* kelimesi geçtiği için burada da bu kelimeyi tercih ettik.

³ Zahîrû'd-dîn Nişâbüri, *ayn. yer.* Reşîdü'd-dîn, *ayn. yer.* Mahmud'un Arslan'dan yardım istemesinin mucib sebeplerini teşkil eden bu cümleler Râvendî'de yoktur.

⁴ Zahîrû'd-dîn Nişâbüri, 12; Reşîdü'd-dîn, s. 2; Râvendî (s. 8g) bu hususta daha sarıhtir. Bu kaynağın ifadesi şöyle tercüme edilebilir: Arzum odur ki, (arada mevcud) bir misak ve yardımlaşma (*istihzarı*) tamam olsun, zira . . .

⁵ Râvendî (bk. *ayn. yer.*) de ve Reşîdü'd-dîn (bk. *ayn. yer.*), bu kelime (kavî kelimesi) yoktur.

* Râvendî (bk. *ayn. yer.*) farklıdır: sizin kabile (*hayl*) nizden "*istiane*" ederiz.

⁷ Reşîdü'd-dîn (bk. *ayn. yer.*) de "Emîr İsrail" şeklinde geçmektedir.

⁸ Bu kelime aynı kaynakta "âlemin sultanı (*Sultan-ı âlem*)" şeklinde geçmektedir. Râvendî'de ise (bk. *ayn. yer.*) Sultan kelimesi dahi geçmemektedir.

⁹ Râvendî'ye göre (bk. *ayn. yer.*), İsrail yayı "*silâhdâr*" dan almamıştır. Omuzunda asılı bir yayı, elbisesine ilişik 2 tane oku vardı. Oklardan birini Mahmud'a vermiştir.

¹⁰ Bu ilâve de Râvendî (bk. *ayn. yer.*) de yoktur.

¹¹ Râvendî'ye göre (bk. *ayn. yer.*), yukarıda işaret edildiği üzere, ilk defa yay değil ok verilmiştir. Öyle görünüyor ki, Râvendî, bu ilk kısmı atlamıştır. Ayrıca bk. Şebânkâreî, 177 a.

¹² Râvendî'de (bk. *ayn. yer.*) "kendi kabileme (*hayl-i mâ*) Şebânkâreî'ye göre (177a) ise şark tarafına.

¹³ Râvendî'ye (bk. *ayn. yer.*) ve Hamdullah Kazvîni'ye (bk. s. 435) ve Şebânkâreî'ye (177 a) göre bu mikdar 100.000 dir.

¹⁴ Râvendî'ye göre (bk. *ayn. yer.*): "kâfi gelmezse".

¹⁵ Şebânkâreî'ye göre (177 a), batıya. Bu kaynakta aynı şekilde kuzeye ve güneye gönderilir. Ve her defasında 100.000 kişi gelir.

¹⁶ Râvendî'de (bk. *ayn. yer.*) yoktur. Şebânkâreî (177 a) ise 100.000 kişi.

daha gelirler. "Sultan Mahmud böylece soruyordu. Nihayet Arslan bir yay ve üç ok ile 100.000 atlıyı taahhüt etti ¹.

Mahmud sormakta devam etti: — "Daha fazla lâzım olursa?"

Arslan: — "Şu oklardan birini ² *Balhan* dağına gönder, 100.000 atlı ³ daha gelir."

Mahmud: — "Daha fazla lâzım olursa?"

Arslan: — "Bu oku *Türkistan'a* gönder, 200.000 atlı da istesen, gelir" ⁴.

Bu konuşma Sultan Mahmud'u çok düşündürmüştür. Nihayet kendi kendine şöyle demiştir: — "Bir yay, üç okla maaşsız ve ücretsiz ⁵ bu kadar orduyu emre amade edebilen bir kimsenin işini hor görmemelidir., Her halde onun tamamiyle sarhoş olmasını temin maksadiyle, üç gün üç gece içmeğe devam etmişlerdir ⁶. Sultan ona adamları vasıtasıyla (*nöker*) hil'at, sayısız eşya (*hâste*) vermiştir. Sonra da, kendi kumandanlarına, oğlu ve adamlarından on kişi ile İsrail'in kendisinin üç gün misafiri olmasını, geri kalan adamlarını onların misafir etmelerini emretmiş ve tabii emir yerine getirilmiştir. Şarabın dimağlarına tesir ettiği gece yarısı, onların hepsini yakalayarak bağlamışlar ve hapsedmişlerdir ⁷.

¹ Bu ifade Râvendî'de (bk. *ayn. yer*) ve Kazvîni'de (bk. *ayn. yer*) hiç yoktur.

² Burası *Horasan'ın* kuzey doğusunda ve *Ebîverd'in* ötesinde kâindir, (bk. M. İkbâl, Râvendî haşiyeleri, s. 8g; ayrıca bk. Yakut, *Mu'cem*, *Balhan* maddesi). Burası Selçuklu devri Türk tarihi için mühimdir. Zira Oğuzların bir kısmı bu adla adlandırılacaklardır.

³-Râvendî'de (bk. *ayn. yer.*) ve Kazvîni'de (bk. *ayn. yer.*) bu rakam 50.000 dir.

⁴ Bk. Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî, *ayn. yer.*; Raşîdü'd-dîn, s. 3-4: "Padişah'a yardım maksadiyle" ibaresi vardır. Râvendî, *ayn. yer.*; Kazvîni, *ayn. yer.*

⁵ Bk. Reşîdü'd-dîn, s. 3: "bi- câmegî ve cerâyet":. Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî (bk. s. 12) de bu kelimeler yerine sadece "*bi-hâmilî*" kelimesi geçmektedir. Daha iyi mâna çıktığı için biz birinciyi tercih ettik.

⁶ Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî, s; 12; Reşîdü'd-dîn, s. 3. Râvendî, s. 90: Son kaynak, daha başlangıçta bahsettiğimiz içki meclisinin şimdi kurulduğunu söylemektedir.

⁷ Şebânkâreî'ye göre (177 a), mesele bu kadar basit değildir: Yabgu'nun bu kadar büyük kuvvetlerden bahsetmesinden korkan Sultan, atma binmiş ve çadırına gitmiştir. Yabgu yalnız kalmıştır. Ansızın ardından önünden peyda olan 500 atlı onu yakalamışlar ve Sultanın çadırına götürmüşlerdir. Sultan vüzerayı da davet etmiştir. Onların huzurunda Yabgu'ya çıkmış ve şöyle demiştir:

"Selâtîn ve hânân ile böyle böyle yapmak, benimle büyüklük dâvasında bulunmak, orada fil varsa burada da ok vardır, demek ne haddine?"

Bu koğuyu Sultan Mahmud'a Kadir Han, buluştukları zaman söylemişti.

Yabgu, özürler diledi. Sultanın kölesi olduğunu, ne emir buyurursa canla başla yapmağa çalışacağını söyledi. Nihayet iş oraya vardı ki, Yabgu'ya, meselenin aslını öğrenmek için (*tâ kâr-ı tu bidânîm*) bir müddet hapiste kalmasını Sultanın emir buyurduğunu söylediler.

Ertesi günü ona altın dizginli bir at getirdiler. Beş yüz atlının muhafazasında karısı,

Mahmud, İsrail'i, "yârân"ı ile birlikte gece yarısı zincirlere vurulmuş olduğu halde *Hindistan'a. Kâlecer'* kalesine göndermiştir.

Ayılınca durumunu anlayan Arslan (İsrâil) tabîi, Tanrıya tevekkülden başka çare bulamamıştır².

Diğer taraftan, Sultan Mahmud, geri kalan Selçukoğullarına, "Şahlığa lâyik" hil'atlerle birlikte gönderdiği elçi vasıtasıyla şunları söyletmiştir :

"İsrail huzurumuza gelince, tam bir iltifata mazhar oldu; ancak Padişahlar dergâhı görmemiş olması ve (bu dergâhın) âdap ve erkânını bilmemesi sebebiyle, sarhoşluğu esnasında ondan ufak-tefek³ (kusurlar) sadır olmuştur. Saltanat haysiyetini (*namus*) korumak maksadiyle, (kendisi) bir kaç gün (için) hapsedildi. Onların (Selçukoğullarının) İsrail için merak etmemeleri lâzımdır. Zira hil'atla (*teşrif*) mümkün olduğu kadar çabuk, geri gönderilecektir.

(Arslan'ın) kardeşleri, bu haberi işittikten sonra (Mahmud'a karşı) isyan etmek istediler. Fakat işin akibetinden korktular. Neşeli görünerek elçiyi hediyelerle birlikte geri gönderdiler ve muti olduklarını, hepsinin (kendisinin) köleleri bulduklarını Mahmud'a bildirdiler.

Arslan yedi sene bu kalede mahbus kaldı. Arslan'ın kabile(*hayl*)-sinden bir kaç Türkmen⁴ geldi; bu kalede sakalık, hamallık etti. Bir gün fırsat bularak, Arslan'ı kaçırdılar⁵ ve *Horasan* yolunu tuttular. Bir ormana rastladılar. Yollarını şaşkırdılar. Sabahleyin kale muhafızı (*kûtvâl*) meseleyi haber aldı, atlılarla Arslan'ın peşine düştü. Askerler

çocuğu ve akrabasından bazılarıyla *Gazne'ye*, oradan da *Hindistan* kalelerinden birine götürdüler. 7 yıl hapiste kaldı ve öldü. Fakat Sultan Mahmud evlâdının nekbete uğramasına, *Horasan'ın* elden gitmesine ve memleketin Selçukluların eline düşmesine hep bu Yabgu'nun yakalanması sebep oldu. Çünkü onun *Mâverâünnehr'de* kardeşleri ve yeğenleri vardır. Hepsisi de Türkmenlerin büyük ümerası idiler. Yabgu her gün onlara haberler gönderiyor ve "sakın saltanat peşinde koşmaktan vaz geçmeyiniz? Zira bu memleket mutlaka sizin olacaktır" diyordu. Onun iki yeğeni vardı: Biri Tuğrul Bey, diğeri Çağrı Bey (metinde Alp Arslan). Bunlar Sultan Mesud'a karşı isyan ettiler ve Sultan oldular. . .

¹ Bu hadiseden bahseden hemen bütün kaynaklarda, burasının *Multan* hududunda olduğundan bahsedilmektedir (Msl. bk. *Zahîrû'd-dîn Nişâbü'rî*, s. 12; M. İkbâl'i de şaşkırtan (bk. *Ravendi* s. 478 vd.) bu yanlışlığı M. Nâzım düzeltmiştir (bk. *ad. geç. eser*, s. 64.) Ona göre bu kale *Keşmir'e* giden geçitte, tepeler üzerindedir.

² Râvendî'ye göre (bk. *ayn. yer*), Arslan'ın maiyeti erkânı, Mahmud'un kumandanları tarafından muhtelif kalelerde hapsedilmişlerdir.

³ *Zahîrû'd-dîn Nişâbü'rî*, s. 13: *hurdef*. Buna mukabil *Reşîdü'd-dîn* de (bk. s. 3) "*hâletî zahir*".

⁴ *Zahîrû'd-dîn Nişâbü'rî'ye* (bk. *ayn. yer*) ve *Reşîdü'd-dîn'e* göre (bk. *ayn. yer*) bir kaç, Râvendî'ye göre iki Türkmen. Râvendî hadiseyi umumiyetle kısaltarak veya hafız ederek naklettiği için ötekileri tercih ettik.

⁵ *Reşîdü'd-dîn* bu kaçırma hadisesini daha mufassal olarak şöyle anlatıyor: "Nihayet bir gün fırsat buldular ve Arslan'ı gördüler. Onu gece kaçırmak için bir yol düşündüler ve böyle yaptılar. . . ." Râvendî'de (bk. s. 91) aşağı-yukarı buna uymaktadır.

yanına yaklaşınca, Arslan, yakalanacağını anladı, ve Türkmenlere şunları söyledi: "Benden ümidi kesiniz. Kardeşlerime selâm söyleyiniz ve *Horasan*'ı ele geçirmek için gayret sarf etmelerini söyleyiniz. Çalışınız, zira bu padişah, köle oğludur. Ve büyük bir nesebi yoktur ¹. Bu memleket ona kalmaz. Bir şeyi kalmayınca ve memleket elinize düşünceye kadar çalışınız. Zira tabiatında merkur olan zulüm ve cevrden dolayı beni günahsız yere yakaladı ve hapsetti."

Türkmenler, otların altına saklandılar. Gelenler İsrail'i yakaladılar, daha sıkı bir şekilde bağladılar. Arslan o kalede ² vefat etti (1032) ³.

Oğlu Kutalmış kale civarında (kimse tarafından) tanınmaksızın bir kaç yıl dolaştı. Babasının vefat ettiğini duyunca, amcalarının ve kabilesinin ⁴ (*hayl*) yanına döndü ⁵. Babasının ahvalini onlara olduğu gibi anlattı ⁶.

Kutalmış'ın sözlerinin Selçuklu şefleri üzerinde ne tesir yaptığını, ileride yeri gelince izah ve münakaşa edeceğiz. Burada şimdi yapılacak iş, kaynaklarda geçtiği şekilde hemen hemen aynen naklettiğimiz bu hadiselerin tahlil ve tefsirini yapmaktır.

Evvelâ hâdisenin mahiyetinden bahsedelim: Bu hâdiseler silsilesi orijinaldir, yani Selçuklu ailesinin tarihinde buna benzer başka bir hâdiseler veya hâdiseler cereyan etmemiştir; daha doğrusu, bu çapta, kati neticeli bir hâdiseler geçmemiştir. İlk defa olarak hiç olmazsa kendi iddiasına göre, bütün Selçuklu ailesinin ve İslâm Oğuzların şefi olan bir kimse, bir hükümdar tarafından bertaraf edilmiştir. Bunun neticesi olarak, yine ilk defa Selçuklular başsız kalmışlardır. Binaenalehy hâdiseler Selçuklular için sadece bu bakımdan bile pek mühimdir. Bu itibarla hâdisenin, meselâ

¹ Zahîrû'd-dîn Nişâbü'rî (bk. *ayn. yer*) de bazı kelimeler okunmamış, açık bırakılmıştır. Biz Reşîdü'd-dîn'e göre (bk. s. 3.) tamamladık. Yalnız aynı mânaya gelmekle beraber, mevcut kelimeler farklıdır. Ayrıca bk. Râvendî, s. 91.

² Râvendî (bk. *ayn. yer*) bu kalede öldüğünü sarîh olarak kaydettiği halde, Zahîrû'd-dîn Nişâbü'rî (bk. *ayn. yer*) ve tabîî Reşîdü'd-dîn, (bk. *ayn. yer*) sadece orada öldü demektedirler ki, Arslan'ın yakalandığı yerde mi, yoksa tekrar getirildiği kalede mi öldüğü pek anlaşılammaktadır.

³ Hapiste yedi yıl kaldığına göre 1032 yılında ölümüş olması icap eder.

⁴ Bk. Reşîdü'd-dîn, s. 3. Zahîdü'd-dîn Nişâbü'rî'de (bk. s. 13) "*hayl*" (kabile, ordu) kelimesi yerine "*hâlân*" (dayılar) kelimesi vardır. Râvendî'de (bk. s. 92) sadece "amcalar" (*âmmân?*) kelimesi vardır.

⁵ Kaynaklarda hangi yoldan döndüğü anlatılmaktadır (msl bk Zahîrû'd-dîn Nişâbü'rî, *ayn yer*; Râvendî, *ayn. yer*): Kutalmış, çöl yolu ile Kızıl külahlar (*surh külahân*) tarafına gitmiş, buradan *Sîstan'a* geçmiştir. *Esfezâr'dan Tirmiz* geçidine, ve *Buhârâ'ya* amcalarının yanına gelmiştir. Kızıl külahlarla *Sîstan* arasında bir çöl adı daha varsa da naşir okuyamadığı gibi, Reşîdü'd-dîn'in metninden biz de okuyamadık.

Kutalmış'ın dönüş yolunu nakletmekten maksadımız, bütün bu hadiselerin mevzuğuna delil olarak alınmasının mümkün bulunduğunu göstermektir.

⁶ Bk. *ayn. yerler*.

Selçuklular arasında, kimin veya kimlerin şef olacağını tâyin bakımından, bir buhran çıkmasına sebep teşkil etmesi beklenebilir. Nazarî bakımdan vukuu melhuz olan böyle bir hâdisenin hakikatte vukubulup bulmadığını yerinde tetkik edeceğiz. Burada her şeyden önce Arslan hâdisesinin mevsuk olup olmadığını tetkik, mevsuk ise mevsukluk derecesini tâyin etmek icap etmektedir.

Hâdisenin başlangıcı (Arslan'ın esir edilişi vakıası) ve sonu (aynı Arslan'ın esirlikte ölmesi vakıası) bütün kaynaklar tarafından nakledilmektedir. Şu halde esas itibariyle mevsuktur. Bu itibarla bu hususlarda ayrıca, tahlile, münakaşaya ve deliller serdine lüzum yoktur.

Hâdisenin tafsilâtına gelince, evvelâ halledilmesi lâzım gelen nokta, hâdisenin naklettiğimiz şekliyle nereye kadar çıktığını ve ilk defa hangi kaynakta nakledildiğini tesbit etmektir.

Hâdisenin kısmen Selçuklu şeflerine, esir edilen Selçuklu şefi Arslan'ın oğlu Kutalmış tarafından anlatıldığını, kısmen de bizzat yaşamaları itibariyle Selçuklu şeflerine esasen malûm bulunduğunu gördük. Binaenaleyh Zahîrüd-din Nişâburî'nin (ölümü takr. 1186) bu hâdiseyi bu şekliyle Selçuklulardan dinliyerek tesbit eden ilkel bir kaynaktan naklettiğini, veya bu zamana kadar ağızdan ağıza nakledilerek gelen rivayetleri bizzat tesbit ettiğini söylemek mümkündür. Kaldı ki, aynı hadisenin Gazneliler devri tarihinden bahseden, hâdiseye çağdaş, anakaynaklardan birinde de nakledildiğini kabul ettirecek emarelere sahip bulunuyoruz ¹.

Görülüyor ki, yaptığımız bu dış tenkit, hâdisenin umumi heyetiyle mevsuk olduğunu gösterecek mahiyettedir.

Sultan Mahmud'un, Arslan şerefine içkili bir ziyafet tertip etmesi' mümkün olduğu gibi ², bu ziyafet esnasında aralarında Selçukluların Gazneliler devletine yapabilecekleri yardım hakkında bir konuşma geçmiş olması da pek âlâ mümkündür. Bunun en büyük delili okun, ve yayın Arslan tarafından kavim ve kabilesini yardıma davet vasıtası olarak kullanılmasıdır. Türkler'de okun bu maksatla kullanıldığı ise malûm bir keyfiyettir ³.

Kabul edilemeyecek cihet, Arslan'ın göndereceği yay veya ok davetine icabet edecek askerın miktarıdır. Bu miktarlar ya hakikaten Arslan

¹ Bk. M. Nâzım, *ad. geç. eser*, s. 63. Bu müellife göre, bu hadise İlhanlı devri kaynaklarından M. Şebânkâreî'nin *Mesmu'l-Ensâb* adlı (eser ve müellifi hakkında bk. C. A. Storey, *Persian Literature*, II, 84-5) eserinde de geçmektedir. Yine aynı müellife göre, müellif Gazneliler devleti tarihi hakkında verdiği malûmatı çağdaş müellif Ebu'l-Fazl Beyhakî'nin malûm eserinden aldığı dilinden ve üslup benzerliğinden anlaşılmaktadır (bk. *ad. geç. eser*, s. 11). Malûm olduğu üzere Beyhakî'nin elimizde mevcut eserinin büyük bir kısmı kaybolmuştur. Bu kaynak hakkında ayrıca malûmat vereceğiz.

² Mahmud, Kadir Han'a da böyle bir ziyafet vermişti, (bk. W. Barthold, *Turkestan*), II, s. 283.

³ Bk. Osman Turan, *Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması*, Belleten, IX, 305-318.

tarafından söylenmiştir; bu takdirde Arslan sarhoşluğun tesiriyle veya övünme hissiyle mübalâğa etmiştir, veyahut muhavere sonradan kaynaklar tarafından yapılan ilâvelerle değiştirilmiş ve bu hale getirilmiştir. Biz bu iki şıktan hangisinin doğru olduğu hususunda bir karara varamadığımız gibi, bu hususta tahlili daha ileri götürmeyi de lüzumsuz görüyoruz. Hangi hal varit olursa olsun şu muhakkak ki, Mahmud'la Arslan arasında böyle bir konuşma geçmiştir¹.

Hâdisenin en zayıf tarafı, Arslan'ın kaçırılması ve tekrar ele geçirilmesi safhasıdır. Bu safhayı doğru olarak kabul etmek bir az güç görünmektedir. Zira kendisini kaçıranların hepsi, gizlenmek fırsatını buldukları halde, Arslan niçin saklanmamıştır? Bu nokta açık kalmaktadır. Bunun gibi, yine Arslan'ın geri kalan Selçuklu şeflerine gönderdiğinden bahsedilen mesaj da kolay kolay mevsuk olarak kabul edilemez. Buna rağmen bu mesaj tarihî kıymeti haizdir. Bu noktaya aşağıda tekrar döneceğiz.

Sonra mesajın Arslan tarafından kardeşlerine gönderildiğinden bahsedilmektedir. Bilindiği gibi, geride kalan Selçuklu şefleri arasında sadece bir kardeşi vardır. Öteki şefler Arslan'ın kardeşi değil, yeğenleridir. Arslan'ın malûm sebeplerle yeğenlerini Selçuklu şefleri olarak kabul etmediği söylenebilir². Bu maksatla olacak ki, kaynaklarda Arslan'ın kardeşi Mikail sağlamış gibi gösterilmektedir³. Bu da hâdisenin bu safhasının zayıf noktalarındandır.

Böylece yaptığımız dahilî tenkit de, teferruata ait noktalar istisna edilecek olursa, umumiyetle hâdisenin mevsukluğu lehine netice vermiş bulunuyor.

Şimdi esas hâdisenin, mevzuumuz bakımından, kullanılması meselesini ele alabiliriz.

Hâdiseyi safha safha ele alalım:

Arslan'ın, ordusunu bırakarak pek az maiyetle Mahmud'un nezidine gelmesi, bu Selçuklu şefinin, Gazneli hükümdara son derece itimad ettiğinin delili olarak alınabilir. Buna mukabil Arslan'ı kabul ediş tarzı (kendisi ile birlikte tahta oturtması) Mahmud'un Arslan'a aşağı yukarı kendisine müsavi bir hükümdar muamelesi yaptığını göstermektedir ki,

¹ Bu hususta sadece Râvendî'ye istinaden kısaca malûmat veren W. Barthold da böyle bir muhavarenin cereyan ettiğini, dolayısıyla kabul ediyor, (bk. *Oçerk İstorii Türkmenskogo Naroda*, s. 23).

² Diğer taraftan Meliknâme'den nakil ve iktibaslarda bulunan kaynaklarda bu hadiseden bahsedilmemesi manalıdır. Şu halde bizzat Meliknâme de bu hadiseden, Arslan'ın esir oluşundan ve hâpiste ölüşünden bahsetmemiştir. Zaten Meliknâme'den nakil ve iktibaslarda bulunan kaynakların, Arslan'dan pek nâdir bahsedilmesine mukabil, Tuğrul ile Çağrı'dan mübalağalı denecek şekilde bahsetmeleri dikkatimizi çekmektedir. Bu cihetler göz önünde tutulacak olursa, burada Tuğrul' ve Çağrı beylerden bahsedilmemesinin sebebi daha iyi anlaşılır.

İşaret ettiğimiz veçhile Arslan ile yeğenleri arasında daha çok öncelerden başlayan bir rekabet mevcut bulunuyordu.

³ Msl. bk, Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî, s. 14.

bu, aynı zamanda Arslan'ın, belki de ilk defa kuvvetli bir devlet tarafından hükümdar olarak tanınması demektir. Nitekim daha önce de Mahmud tarafından ittifak muahedesi mânasına gelebilecek kelimeler (*akid* ve *yardımlaşma*) kullanılmıştır.

. Aralarında geçen konuşmaya gelince, Arslan'ın verdiği rakamlardan ikisi (30.000 ve 10.000 atlı) kabule şayandır. Sadece bu rakamlar bile Arslan'ın hiç de ihmal edilmeyecek bir kuvvete sahip olduğunu göstermeğe kâfidir. İlk rakam, Arslan'ın şefliğini kabul eden bütün Oğuzların çıkaracağı kuvvettir. İkinci rakam ise doğrudan doğruya Arslan'ın şahsına bağlı kabilenin çıkardığı kuvvettir. Görülüyor ki, Arslan Oğuz kavminin çıkaracağı kuvvetle kendi şahsına bağlı kabilesinin çıkaracağı kuvveti birbirinden ayırmaktadır. Ona göre, tâbilik ve bağlılık derecesi bakımından arada fark mevcuttur.

Konuşmanın geri kalan kısmı, Arslan'ın zikrettiği rakamlar bakımından değil, daha ziyade hâkimiyet ve nüfuz sahalarını göstermesi bakımından mühimdir.

Zikrettiğimiz ilk iki rakamın delâlet ettiği gibi, Arslan Oğuzlara hâkimdir. Bunlar *Maverâünnehr'de* bulunmaktadır.

Bunları zikrederken Arslan herhangi bir coğrafi sahanın adını vermemiştir. Oğuzların yaşadıkları toprakların bilfiil kendilerinin olmadığını bildiğimizden bunu tabii karşılamak lâzımdır. Bu itibarla, Arslan burada sadece kavim ve kabile adları vermiştir.

Bundan sonraki konuşmasında ise, Arslan'ın artık bazı coğrafi sahalardan bahsettiğini görüyoruz (*Balkan* dağı ve *Türkistan*). Demek ki Arslan, *Horasan'ı Harezmi'* den ayıran bu dağlık bölgeyi nüfuz sahası içinde telâkki ettiği gibi, bir az daha ısrar edilince şüphesiz eski Oğuzlar devleti sahasını da içine alan bütün *Türkistan'ı* nüfuz bölgesi telâkki etmektedir. (Bu ifadeden daha bu zamanda *Balkan'da, kesif* Oğuz kitlelerinin bulunduğu anlaşılıyor ki enterasandır). Bu, kendi telâkkisidir. Hakikatte ok veya yay göndermekle buralardan, hele *Türkistan'dan* kuvvet geleceğini düşünmek, şüphesiz, yersiz olur. Yalnız Arslan'ın bu ifadeslerinden şunu anlamak lâzımdır:

Arslan'ın şöhreti buralara kadar yayılmıştır. Onun şöhretini duyan kimseler (*Türkler*) Arslan'ın hizmetine girmek üzere buralardan akın akın gelmektedirler. Şu halde bu sahalarda, Arslan'ın fiilî nüfuz ve hâkimiyetinin nerelere kadar uzandığını göstermekten ziyade, aynı Arslan'ın kuvvet kaynaklarını teşkil eden unsurların nerelerden geldiğini gösterir. Görülüyor ki, Arslan'ın kuvvetini besleyen kaynaklar çok geniştir. Buna, Arslan'ın "*mânevi nüfuz sahası*" adını da verebiliriz.

Arslan'ın sözlerinin neye delâlet ettiğini pek iyi anlayan Mahmud, kararını vermiştir veya şimdiye kadar tereddüt halinde ise, bu konuşmadan sonra kat'î bir karara varmıştır. Verdiği hüküm şudur: Arslan uzaktan zan ve tahmin ettiğiinden de kuvvetlidir; şimdi kuvvetli olmasa bile yakın bir istikbâlde, kendisini kuvvetli kılacak kaynaklara sahiptir.

Arslan'ın nasıl tevkif edildiği üzerinde durmayacağız. Anlattığımız sebeplerle, onun kaçırılması teşebbüsünden ve ölümünden de bahsetmiyeceğiz.

Arslan'ın hazin akıbetini bahis mevzuu ederken Selçuklu tarihi bakımından üzerinde durmamız icap eden nokta, onun siyasi fikirleridir. Arslan'ın, Oğuzlara ve şeflerine "siyasi vasiyetname" telâkki edilebilecek bir mesaj göndermek fırsatını bulduğu görünüyor. Bu vasiyetnamesinde o, Gazneliler devletini yıkmalarını ve yıkılıncaya kadar uğraşmalarını tavsiye etmektedir. Bunun aynı zamanda devlet kurmalarını tavsiye etmek demek olacağı meydandadır. Bu itibarla mesaj, onun bu niyetini açıkça ifade etmesi bakımından da mühimdir. Ona göre bu devleti yıkmak iki bakımdan güç olmayacaktır:

1— Devletin başında bulunan hanedan, menşe itibariyle asıl değildir; kölelikten gelmez. Şu halde halk üzerinde mânevi otoritesi yoktur.

2— Mahmud, haksızdır. Nitekim kendisini de hiç günahı olmadığı halde tevkif etmiştir: Şu halde Arslan'a göre, adaleti şiar edinmeyen bir devlet uzun müddet payidar olamaz. Kendisini haksız yere tevkif ettiği için, Selçukluların bu devleti yıkmaya çalışmaları bir hak haline gelmiştir. Şu halde yine ona göre Selçuklular, Gazneliler devletinin siyasi varisidirler.

İster mevsuk olsun, ister olmasın, bu siyasi vasiyetnamenin asıl ehemmiyeti buradadır: Selçukluların bunu Gazneliler devletini yıkmak için kullanmaya çalıştıkları muhakkak olduğu gibi, bir kısım arazisi üzerinde devleti kurduktan sonra burada yerleşmeğe hakları bulunduğu hususunda istismar ettikleri de o derece muhakkaktır.

Selçukluların eline verilmiş bir nevi siyasi program mahiyetini haiz bulunan bu tavsiyelerin aynı Selçuklular üzerinde ne dereceye kadar müessir olduğunu ve onlar tarafından ne dereceye kadar yerine getirildiğini ise ileride ayrıca göreceğiz.

Oğlu Kutalmış'ın Selçuklulara iltihakı hâdisesini aşağıda bahis mevzuu edeceğiz.

Bu hâdiselerden Selçuklular tarihi bakımından şu umumi neticeleri çıkarabiliriz :

1— Arslan'ın bir devlet kurma teşebbüsü muvaffakiyetsizlikle neticelenmiştir.

2— Arslan'ın esareti ve ölümü Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunu geciktirmiştir.

3— Sonra Arslan'ın Selçukluların şefliğinden alınması, Selçuklu tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Devletin başında, belki de, Arslan'ın ve onun soyundan gelen hükümdarlar bulunacak yerde, onun tevkifinden sonra bir inkılâp olmuş, Selçuklu ailesinin başına Arslan'ın kardeşi Mikâil'in çocukları (Tuğrul ve Çağrı Beyler) geçmiştir.

Bu meseleyi ayrıca göreceğiz.

4— Nihayet, tesirleri ve neticeleri, asırlarca devam etmiş bulunması itibariyle, bu hâdise fevkalâde mühimdir (Arslan'ın çocuklarının iddiası, Mikâil'in çocukları taht gasıbı). Buna göre, bu hâdisenin Selçuklu ailesi âzası arasında asırlarca süren bir buhrana sebep olduğu ileri sürülebilir. Bunu da ileride ayrıca ele alacağız.

Verdiğimiz bu izahattan anlaşılıyor ki, Arslan'ın esareti, Selçuklu hanedanı tarihinde bir dönüm noktasıdır.

IV. ARSLAN'IN ESARETİNDEN SONRA SELÇUKLU AİLESİ

1. TUĞRUL VE ÇAĞRI BEYLER

Şimdi halledilecek mesele şudur:

Arslan'ın esareti ve ölümü Selçuklu ailesini ve kurulan teşkilâtı sarsmış mıdır? Sarsmışsa ne dereceye kadar sarsmıştır?

Bu suallere cevap vermeğe çalışırken esas mevzuumuza da girmiş bulunuyoruz. Çünkü bu soruların cevabını vermeğe çalışmak demek, Arslan'ın esaretinden itibaren Selçuklu ailesinin başına geçen Tuğrul ile Çağrı'nın tarihinden bahsetmek demektir.

Bunu bahis mevzuu etmeden önce, bu iki şefin Arslan'ın anlattığımız şekilde, Selçuklu ailesinin başında bulunduğu sıradaki hareket ve faaliyetlerinden bahsetmek icap etmektedir.

Bu iki şefin, amcaları Arslan'la münasebetlerinin mahiyetini yukarıda belirtmeğe uğraştık ve Tuğrul ile Çağrı'nın, Arslan'a tâbi olmayı kabul etmekle beraber, arada bir soğukluğun mevcut olduğunu, sonra iki kardeşin şahıslarına bağlı kuvvetler edinmeğe çalıştıklarını izah ettik.

Tuğrul ile Çağrı'nın bu zamandaki hayatlarında, vardığımız bu neticeleri teyit eden iki hâdise cereyan etmiştir.

A. KARAHANLILAR HİZMETİNDE TUĞRUL VE ÇAĞRI BEYLER

Bunların biri, bu iki kardeşin Karahanlıların hizmetinde buldukları zamana aittir.

Filhakika, iki kardeşin bir ara asıl Karahanlılar Devletinin hizmetinde buldukları kabul edilmekte, fakat ne zaman buldukları meselesi halledilememektedir¹.

Önce hâdiseyi kaynaklarda geçtiği şekilde nakledelim:

Selçuk öldükten sonra iyi tedbirleri ve fevkalâde şecaatleri ile emsal ve akranı arasında temayüz eden (torunları) (Tuğrul Bey) Mehmed ve (Çağrı Bey) Davud dostları (evliyâ)nm zafer kazanmasında ve düşmanların zelil edilmesi (*mezellet*)nde büyük mesai sarf etmişlerdir. İş o dereceye gelmiştir ki, onların şiddetinden *Mâverâünnehr* ve *Türkistan* hükümdar (*mülâk*)larının kalblerini büyük bir korku kaplamıştır. Bu sözü teyit eden (hâdise) şudur:

¹ Msl bk. C. Cahen, *Le Malik-nâme*, Oriens, II, s. 48 vd.

İlek Han denen *Mâverâünnehr* hâkimi ¹ "*Buhârâ'dan* 20 fersah mesafede konaklayan ² Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in şevket ve haşmetinden endişe ederek, kâh onlarla ittifak yolunu tutuyor, kâh, ihtilâfa düşüyordu. Onlardan kurtulduktan sonra *Türkistan* bel-delerinin ekserisini fethederek "istibdat ve istiklâl" yolunu tutacağını tasavvur ediyordu. İki kardeş, onun kalbinde olanı öğrenince, kendisiyle mücadeleye giriştiler ve İlek Han'a sağdan soldan taarruza başladılar. Nihayet, İlek, ordusunun ileri gelenlerini toplayarak "Selçuklu"nun "def'i" için meşveret etti. İstişareden sonra, ordu ihzârı için emir verdi ve sayısız asker topladı. Bu haber Selçukoğullarının kulağına erişti. (Bu sırada) onların askerleri, sahra ve çöllerde dağınık bulunuyordu, İstişare merasiminin başlanışından sonra, Çağrı Bey, İlek Han'ın memleketi civarından (*nevâhi*) çıkararak Buğra Han'a iltica etmeleri fikrini ileri sürdü. Bu fikri hepsi tasvip ettiğinden Buğra Han'ın ülkelerine doğru (yola) çıktılar. Han'a bir elçi göndererek kendilerinin o tarafa gelişlerini haber verdiler. Buğra Han, Selçukoğulları'nın gelişlerini işitmekten sevinç duyarak, gönderilmiş (elçiye) padişahlara lâyük iltifatta bulundu. Ve onu memnun ederek (şu mesajla) geri gönderdi: "Bundan böyle saltanat işi (*emr-i hükümet*) bizimle Selçukoğulları arasında ortaklık yoluyla olacaktır." Elçi Selçukoğulları'nın "ordu"suna dönünce, Han'dan işittiğini arzetti ³.

Çağrı Bey, Han'ın nezdine birlikte (*be-hey'et-i içtimaî*) gitmeyi doğru bulmadı ve kardeşi Tuğrul Bey'e (şunu) dedi: En iyi tedbir (*salâh*), her hafta iki kardeşten birimizin Han'ın "Ordu" suna giderek, üç gün hizmet etmesindedir. Zira eğer onun hatırında (bize karşı) bir haksızlık (yapmak) varsa, meydana vuramaz. Ve eğer o ikimizden birini yakalarsa, öteki bu hâdisenin çare (*tedârik*)sine bakabilir. Böylece karar vererek, Buğra Han'ın payitahtına doğru yola çıktılar; payitahta iki fersah mesafeye varınca güzel bir "*menzil*," seçtiler. Kararlaştırıldığı veçhile her hafta biri Han'ın huzuruna gidiyordu. Öteki (kardeş) "*Yurt'da kalyordu*. Bu müddet zarfında Han, her iki kardeşi bir mecliste bularak onları "mihnet ve belâya mübtelâ" etmek için fırsat bekliyordu. Bu olmadığı için Han nevmid oldu. (Yanında bulunması dolayısıyla) fırsatı ganimet bilerek Tuğrul Bey'i yakaladı ve hapsetti. Gaflet içinde bulunacağı tasavvuriyle derhal ordusundan seçtiği bir kıtayı Çağrı Bey'in üzerine gönderdi.

¹ İbnü'l-Esîr'de (bk. *ayn. yer*) ; sadece "Buhârâ Emiri" şeklinde geçmektedir.

² İbnü'l-Esîr, IX, 322. Biz hadise'yi Melikname'yi en mufassal şekilde aktiren Mîrhând'a göre naklediyoruz. İbnü'l-Esîr'de farklı geçen yerleri göstereceğimiz gibi, noksan yerleri burada olduğu gibi tamamlayacağız.

³ Bütün bu tafsilât İbnü'l-Esîr'de yoktur. O sadece, "Buhârâ Emiri"nin onlardan korktuğunu ve onların komşuluğunun hoşuna gitmediğini ve onları helak etmek istediğini, Türkistan Meliki Buğra Han'a iltica ettiklerini ve memleketinde ikamet ettiklerini" ifade etmekle iktifa eylemektedir (bk. s. 322-3).

Hâdiseden haberdar olan Çağrı Bey, akraba ve taallukatını (*müteallikân* ve *müntesibân*) sahra ve çöle gönderdi ve ordusuyla düşman üzerine yürüdü. Vukubulan harpte (Buğra Han ordusu) müthiş bir mağlubiyete uğratıldı ve kumandanlarından 130 kişi (Çağrı Bey tarafından) esir edildi. Bozgundan kaçanlar Türkmen ordusunda müşahede ettiklerini Buğra Han'a arz ettiler. (Bunun üzerine) Han anladı ki, Çağrı Bey ile ihtilâfa düşmekle (*münâza'at*) iş yoluna girmeyecektir. Nihayet, Tuğrul'un serbest bırakılması için ferman verilerek, gönlü alındı ve kendisine kıymetli elbiseler, ayrıca 40 köle (*gulam*) ve cariye (*kenîzek*) ve 10.000 dinar verildi. (Buna mukabil) Tuğrul Bey'den (savaşta alınan) esirlerin iadesini temin etmesi rica edildi. Tuğrul Bey bunu kabul ederek, Han'a veda etti. Kardeşi Çağrı Bey, onun dönüşüne çok sevindi ve (esir) kumandanları serbest bıraktı. (Esir) kumandanların gönderilmesinden sonra iki kardeş *Semerkind* tarafına doğru yola çıktılar¹.

İlek Han lâkabı ile iştihar eden Ali Tekin onların dönüşünü haber alınca, *Türkistan* sultan ve meliklerinden istimdat etti. Büyük bir ordu toplanarak harbe hazır hale geldi. Bunu duyan Selçukoğulları'nın kalblerini korku kapladı. (Bunun üzerine) Çağrı Bey kardeşine (şunu) söyledi: İşin çıkar yolu (*salâh*) senin bütün maiyetinle (*tavâbî* ve *levâhik*) çöllere çekilmeye ve benim de Rûm gazasına gitmeme müsaade buyurmandadır. (Çağrı Bey'in fikrine göre), bu suretle kuvvetli düşmanların Selçukluların üzerine yürümelerinin önlenmesi mümkündür. Bu hususta karar verdiler ve kararlarını tatbik ettiler.

Hâdisenin ne zaman cereyan ettiğini münakaşa etmeden önce, kaynaklara göre aynı hâdisenin çerçevesini tesbit edelim:

Bir kaynağımıza göre, hâdiseler Selçuk'un ölümünden sonra, hattâ bir hayli müddet sonra cereyan etmiştir². Yine aynı kaynağa göre, hâdiseler, Çağrı'nın Rûm gazasına gitmesiyle sona ermiştir³.

¹ Bk. Mîrhând, *ad. geç. eser*, IV, s. 72-3 . Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, IX, 322-3: Son kaynağın verdiği malûmat, hadisenin bu son safhasında birinci kaynaktan pek farklı değildir. Maamafih onun verdiği malûmatı da nakletmek faydadan hâli değildir: "Tuğrul Bey'le kardeşi Dâvud (Çağrı) arasında Buğra Han nezdinde ikisi (birden) toplanmamaları, ancak birinin onun nezdinde hazır bulunması, diğerinin hileden korkarak halkının (*ahi*) yanında kalması kararlaştırıldı, (iki kardeş) bu suretle devam ettiler. Buğra Han, ikisini birden nezdinde toplamağa çalıştı (iki kardeş yanaşmadılar. Bunun üzerine (Buğra Han) Tuğrul Bey'i yakaladı ve esir etti. Dâvud "aşiretleri" ve kendisine tâbi olanları ile) kardeşini kurtarmak üzere Buğra Han'ın üzerine yürüdü. Buğra Han'ın ordusu bozuldu. Ekserisi öldürüldü. (Dâvud) kardeşi Tuğrul'u esaretten kurtardı. (Beraberce) *Buhârâ* civarında kâin Cend'e doğru yola koyuldular ve orada ikamet ettiler."

İbnü'l-Esîr'in verdiği malûmat burada bittiği halde, Mîrhând 'm verdiği malûmat, görüldüğü üzere, devam etmektedir.

² Bk. Mîrhând, IV, 72. Yukarıya, hadiseyi bu kaynağa istinaden naklettiğimizize yere bakınız.

³ Bk. *ad. geç. eser*. yine yukarıya bakınız.

Diğer bir kaynağımıza göre, hâdiseler, Selçuk'un ve oğlu Mikâil'in¹ ölümünden sonra başlamış, fakat Sâmânoğullarının inkirazından önce sona ermiştir². Zira bu hâdiseyi müteakip, Sâmânoğulları devletinin yıkılışından ve bu yıkılıştan sonra ise Arslan'ın mevkiinin yükselişinden bahsedilmektedir. Maamafih, bu son kaynağın hâdiseleri burada kronolojik sıraya göre anlattığı şüphelidir. Zira Arslan'ın durumunun kuvvetlendiğinden bahsettiği cümlelerin hemen arkasından, âdeti onun kuvvetli olmasının sebebinin izah edercesine, Ali Tekin'in Arslan Han'ın elinde esir olduğunu sonra da kurtulduğunu zikretmektedir³. Gördüğümüz gibi, bu hâdiseler 1020-21 senelerinde vukubulmuştur.

Şu halde, her iki kaynak da, hâdisenin başlangıcı ve bitişi meselesinde aşağı, yukarı yekdiğerini tekit etmektedir. Bu kaynaklara göre, hâdiseler, Sâmânoğulları devletinin tamamıyla yıkılışından (1004-5) ve Selçuk'un ölümünden sonra (takr. 1007-8) başlamış, Ali Tekin'in hapisten kaçarak ikinci defa Buhârâ'ya yerleşmesinden (1020-21) önce bitmiştir.

Görülüyor ki, hâdiseler, Sâmânoğullarının yıkılışı ile, esaretine kadar, bir devlet kuran Ali Tekin'in *Buhârâ'ya* hâkim olduğu zaman arasındaki —bahsettiğimiz gibi Devletlerarası kuvvetler muvazenesi sisteminin bozulduğu— devreye tesadüf etmektedir.

Şimdi hâdisenin içine girerek, bunun cereyanında rol oynayan şahısların hüviyetlerini tesbite çalışalım.

Hâdisede ilk defa geçen İlek Han kimdir? Bu prens, şüphesiz, Sâmânoğulları hanedanının son mümessilini son defa mağlup ederek *Buhârâ'ya* yerleşen Karahanlı prensi Nasr'dır. Kendisi bastırıldığı sikkelere göre, 1016-7 senelerine kadar *Buhârâ'da* hâkim olmuştur⁴.

Bu tarihte vefat edince yerine kardeşi olduğu söylenen⁵ Ali Tekin yine İlek unvaniyle⁶ buraya hâkim olmuştur.

Buna göre, denebilir ki, Tuğrul ve Çağrı Beyler, İlek Nasr zamanında daha doğrusu hükümdarlığının sonuna doğru, onun ülkelerini terke mecbur olmuşlar, geri döndükleri zaman ise, *Buhara* tahtında kardeşi Ali Tekin'i bulmuşlardır.

Şimdi Buğra Han unvaniyle geçen Karahanlı hükümdarının kim olduğunu, daha doğrusu bu sırada bu unvanı taşıyan bir Karahanlı hükümdarının bulunup bulunmadığını tesbite çalışalım.

¹ Bilindiği gibi, Mikâil babası Selçuk'tan önce ölmüştür. İbnü'l-Esîr babası Selçuk'tan sonra öldüğü intibahını vermekle yanılmaktadır. Bu hususta yukarıya bk.

² Bk. İbnü'l-Esîr, IX, 322-3.

³ Bk. *ad. geç. eser*, s. 323: "Samanlı devleti yıkıldığı ve İlek Han *Buhârâ'ya* aldığı zaman Selçuk oğlu ve Dâvud'la Tuğrul Bey'in amcaları Arslan'ın mevki büyüdü ve Ali Tekin Arslan Han'ın (elinde) hapiste idi. Ve kaçtı. . ."

⁴ Bk. W. Barthold, *Turkestan*, II, 274

⁵ Bk. İbnü'l-Esîr, IX, 323.

⁶ *Mîrhând*, *yukar. geç. yer.*

Buğra Han unvanını taşıyan, Karahanlı hükümdarları ya daha önce¹, yahut da daha sonra² (tahta geçiş 1032) geçmektedirler ki, hadisenin bu Buğra Hanlar zamanında geçmesi, izah ettiğimiz sebeplerle imkânsızdır.

Maamafih, bu noktaya fazla ehemmiyet vermemek lâzımdır Zira bu bir unvandır. Her Batı Karahanlı şerik hükümdarı, bu unvanı alırdı³. Bu zamanda bu unvanı taşıyan Büyük Han'ın bulunması çok mümkündür⁴.

Böylece hâdisenin cereyan ettiği zamanı takribi de olsa tesbit etmiş bulunuyoruz.

Şimdi asıl hâdisenin tahlil ve tefsirine geçebiliriz:

1— Hâdise, yer yer mübalağalı bir şekilde anlatılmıştır. Biz Selçuklu hanedanını yükseltmek için mahsus yapılan bu çeşit mübalâğaları dikkate almıyoruz.

2— Bundan başka yine hâdisede ufak da olsa tezdalar vardır. Meselâ Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in hem ilek Han'a hücumundan bahsediliyor, hem'de aynı İlek Han hazırlanarak mukabil hücumu geçtiği zaman bu iki Selçuklu şefinin kuvvetlerinin dağınık bulunduğundan bahsediliyor ki, bu ancak gerilla harbi yaptıkları şeklinde tefsir edilebilir. Sonra hem Buğra Han'a karşı Çağrı Bey'in büyük bir zafer kazandığından bahsediliyor, hem de onların bu zafer sonunda onun arazisini terke karar verdikleri bildiriliyor. Bütün bunlar, aynı zamanda mübalâğalı ifadelerin arkasında Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in henüz ne kadar zayıf bulduklarını da gösteriyor.

3— Naklettiğimiz malûmatın daha ilk satırlarından anlaşılıyor ki, Tuğrul ve Çağrı Bey'ler, dedeleri Selçuk *Cend'de* öldükten sonra burada, bilhassa burayı terk ettikten sonra Devletlerarası siyasi münasebetlere karışmışlar, şu veya bu devlet lehine müdahale ve yardımlarda bulunmuşlardır.

Bu faa'iyetlerin dikkati çeken ilk vasfı, Arslan'dan ayrı olmasıdır. İfadelerin umumi havasından çıkardığımız bu neticeyi, nakledilen hâdise de teyit etmektedir.

4— Hâdisenin cereyan ettiği sırada bu iki kardeş de artık *Mavera-ünnehr'e* inmişlerdir ve hattâ *Buhara* çevresinde bulunmaktadırlar. Bu

¹ İlk *Mâverâtinnehir* fatihi. Bunun hakkında yukarıya bk.

² Msl. bk. O. Pritsak, Türk. İslam Ansik. *Kara-Hanlılar* Maddesi; Alm. terc. *Die Karachaniden*, Der İslam, XXXI, s. 33. ayn. müellif. *Karachanidische Streitfragen*, Oriens, III, 221.

³ Msl. bk. O. Pritsak, Türk. İsl. Ansikl. *Karahanlılar* maddesi; Alm. tercümesi: *Die Karachaniden*, Der İslam XXXI, s. 23.

⁴ Nitekim bk. Z. V. Togan, *Türk Tarihine Giriş*, s. 179: Ona göre, bu sırada Buğra Han unvanını taşıyan Karahanlı hükümdarının adı, Yığın Tekin Mehmed idi.

suretle Arslan gibi, bunlar da müstevli Karahanlıların hâkim oldukları arazi üzerinde yaşamaktadırlar.

5— İki kardeşin, *Mâverâünnehr* hâkimi Nasr'la münasebetleri her zaman dostane değildir. Münasebetlerinin bozulmasının sebebi, anladığımızı göre, Nasr'ın *Mâverâünnehr'de* tamamiyle hâkim olmasına bu Selçuklu şeflerinin mâni olmasıdır. Onun için Nasr bu iki kardeşten kurtulmak istemektedir. Onun bu niyetini öğrenen iki Selçuklu şefi Nasr'a karşı açıktan açığa mücadeleye girişmişlerdir.

6— Sonunda, Nasr'ın topladığı kuvvetlere karşı koyamıyacaklarını anlayan Tuğrul Bey'le Çağrı Bey, aralarında yaptıkları istişareden sonra, asıl Batı Karahanlı hükümdarına ilticaya karar vermişlerdir.

7— Bu hükümdar, onların elçisini sevinçle karşılamıştır. Hikâyede bu hükümdarın saltanatı bu Selçuklularla paylaşacağıının söylenmesine rağmen, her hafta kardeşlerinden birinin bir nevi rehin olarak Han'ın nezdinde bulunma mecburiyetine bakılırsa, hakikatte Selçuklular tâbi, hattâ mülteci sıfatlarını haizdirler.

8— İzhar ettiği sevince rağmen, bu Karahanlı hükümdarı da Selçukluların kendi arazisinde bulunmalarından memnun değildir. İki şefi eline geçirmek suretiyle onlardan kurtulmak istemektedir.

9— Hâdisenin bundan sonrası üzerinde durmağa lüzum yoktur. Zira ayrıca tahlile tabi tutmayı icap ettirmeyecek kadar vazıhtır.

10— Neticede iki kardeş çıkış yerlerine dönmek zorunda kalırlar. Bir kaynağımıza göre ¹, hâdise burada bitmektedir. Halbuki öteki kaynak ² hâdiseyi devam ettirmekte ve başka bir hâdisenin sebebi olarak göstermeğe çalışmaktadır: Ona göre, bu dönüşü yeni hükümdar Ali Tekin, kendi hâkimiyeti için tehlike telâkki etmiş, onları hâkimiyet sahasına kabul etmek istememiştir; tek başına onlarla başa çıkamıyacağını bildiği için de, diğer hükümdarlardan yardım talep etmiştir.

Hâdisenin en zayıf kısmı, bu devam safhasıdır. Asıl Selçuklu şefi Arslan'm müttefiki Ali Tekin'in, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'i bu şekilde karşılaması bir az zor düşünülebilir. Nitekim Ali Tekin'in istimat ettiği melik ve hanların kimler olduğu tasrih edilmemiştir. Eğer hakikaten böyle olmuşsa, bu takdirde onlara karşı amcaları Arslan'ın da cephe almış olması icap eder ki, mümkün olmakla beraber, bu hususta hiçbir delilimiz yoktur. Maamafih, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in başına gelen bu hâdisede menfi bir durum almasa bile, Arslan'ın, onlara karşı lâkayd bir tavır takınması da, iki Selçuklu kolunun birbirleriyle münasebetleri bakımından çok manalıdır ve aralarında mevcut soğukluğu tebarüz ettirmek için kâfidir.

Şu halde, Sâmanoğullarının yıkılmasından itibaren Selçukluların bir ara çok müşkül zamanlar yaşamış olmaları icap ettiği hususunda

¹ Bk. Yukarı.

² Bk. Melik-nâme'den nakilde bulunan Mîrhând. Bk. yukarı.

yukarıda nazari olarak vardığımız neticenin bu hâdiseler ile ilk fiili delilini vermiş bulunuyoruz: Bu hâdiselere istinaden bütün Selçukluların olmasa bile, genç ve nisbeten tecrübesiz Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in başında bulunduğu Selçukluların, Arslan'ın, yardım şöyle dursun, alâkasızlığının da tesiriyle, müşkül anlar yaşamış olduklarını kabul etmek icap ediyor.

Bu hâdiseden çıkan umumi neticeyi böylece tesbit etmek, şüphesiz, bundan sonraki hâdiselerin, bilhassa Çağrı Bey'in batı seferine çıkması sebeplerinin daha kolaylıkla anlaşılmasına yardım edecektir.

b. ÇAĞRI BEYİN BATI SEFERİ VE SELÇUKLU ŞEFİ ARSLAN

Naklettiğimiz bu hâdiseler ile Selçuklu şeflerinin *Semerkind'in* çok ötesinde bulunan, Batı Karahanlılar devleti arazisine ilticalarını anlattık. Şimdi de bundan önceki hâdiselerde fikir ve mütalâalarıyla olduğu kadar cesurane müdahaleleriyle de (meselâ Tuğrul'u esaretten kurtarmak suretiyle) büyük roller oynadığını gördüğümüz Çağrı Bey'in, bu sefer yalnız başına uzak batıya sefer ettiğini görüyoruz (1016). Bir uzak doğuya, bunu müteakip hemen hemen fasıla vermeden bir de uzak batıya hareket etmeleri bile, bu Selçuklu kolunun, kendilerini, buhran içinde olmasa bile, başlıca (aile azasından gelen) iç, (komşu devletlerden gelen) dış sebeplerle huzursuzluk, hattâ emniyetsizlik içinde hissettiklerini göstermek için kâfidir.

Onların, şüphesiz müşkülleri yenmek için, Selçukluların asıl şefi Arslan'a nisbetle, bu kadar faal bir siyaset takip etmeleri, bir bakıma lehlerine kaydedilecek noktadır. Çağrı Bey'in batı seferi, iki kardeşin, herhangi şekilde amcaları Arslan'ın rıza ve muvafakatini almaksızın, kararlaştırdıkları ikinci müstakil harekettir.

Şimdiye kadar verdiğimiz izahat, Çağrı Bey'in kumandasındaki bu ilk batı seferinin, yeni bir vatan aramak maksadiyle yapıldığını gösterecek mahiyettedir: Orta Asya'da aradıkları huzuru bulamayan bu Selçuklu kolunun, bunu Ön Asya'da bulmak için giriştikleri bir hareket olarak görünmektedir.

Hâdiselerin seyrine göre vardığımız bu neticenin hakikaten varid olup olmadığını tesbit etmek üzere belli-başlı kaynak ve bilhassa tetkiklere göre hâdiseyi ele alalım.

İki kardeşin içinde buldukları şartları müzakere etmek üzere yaptıkları toplantıda, Çağrı Bey'in teklifiyle, ne karara varıldığını yukarıda belirtmiştik. Bu karara göre, Çağrı Bey "Rûm gazası"na gidecek, Tuğrul Bey de "geçilmesi güç uzak" çöllere çekilecektir¹. Bu suretle kuvvetli düşmanlarının tecavüzünden şüphesiz bir müddet için kurtulmanın mümkün olacağı kanaatinde idiler.

¹ Z. V. Togan'a göre, burasının Moyun-kum dolaylarının olması mümkündür (bk. *ad. geç. eser.*, s. 180).

Buna göre, hâdisenin bu ilk safhasında, iki kardeşin düşündükleri tek nokta, kendilerini —muvakkat bir zaman için— emniyet altına alacak tedbiri bulmaktır. Görülüyor ki, alınan tedbirin dikkati çeken ilk vasfı, muvakkat oluşudur. Alınan kararın diğer bir vasfı da, iki kardeşin iç ve dış düşmanlarına karşı mücadele edemeyeceklerini kabul etmeleri ve bunun icap ettirdiği menfi tedbire tevessül etmeleridir. Mesele böyle mütalâa edildiği takdirde, her iki kardeşin hareketi de "umumî ricat" mahiyetini haizdir. Yalnız, Tuğrul'un "ricat hareketi" istikbali olmayan, semeresiz bir ricat hareketi vasfını haiz olmasına mukabil, Çağrı'nın ricatı, istikbal vadeden, ümit veren ve (şimdilik daha ziyade mânevi) kâr getirecek olan bir ricattir. Diğer taraftan onun hareketi iki cephelidir. Filhakika, hâdise bir bakımdan, şartların müsait olmayışı dolayısıyla *Mâverâünnehr'den* ricat mahiyetini haiz olmasına mukabil, bu ülkeyi terk ettikten sonra bunun tam aksi olan "hücum ve istilâ" vasfını haiz görünmektedir.

Demek ki, hâdisenin bu ilk safhasında girişecekleri hareketin ne netice doğuracağını, bizzat Selçuklu şefleri de önceden tâyin edememekteler. Seferi yapan Çağrı Bey'in bu anda düşündüğü tek nokta, tehlikeli mıntakayı terk ederek, uc'larda gaza yapmak ve sevap kazanmaktır. Ganimet bunun tabii neticesidir. Fakat bu sırada Selçuklu şefleri buna ehemmiyet vermez görünmektedirler. Bunun dönüşte ilk plâna geçeceğini göreceğiz. Böylece Selçuklulara ilk defa asıl şöhreti temin eden gaza ve cihad farizesini, uzun zamandanberi terk ettikleri bu farizeyi yerine getirerek —soydaşları olan ve olmayan— *Mâverâünnehr'* müslümanları arasında yeniden, nüfuz ve prestijlerini arttıracaklardır. Bu takdirde bu sefer neticesinde onların, dış düşmanlarına karşı olduğu kadar, Selçuklu ailesi içindeki rakiplerine, Arslan'a karşı, da manen kuvvetlenmiş bulunacakları muhakkaktır; şu halde, bu sayede her bakımdan aleyhlerine olan muvazenedi tesis etmeleri, hattâ lehlerine çevirmeleri mümkün olacaktır.

Çağrı Bey, 3000 kişilik bir kuvvetle ¹ *Horasan'a* doğru yola çıktı. Maksudı buradan "*Ermeniyeye*"ye gitmektir. Gazneliler devleti-

¹ Mîrhând, Çağrı'nın emrindeki kuvvetleri 30.000 kişi olarak gösteriyorsa da, imkânsızdır (bk. *ad. geç. eser.* IV, 73). Dr. Kafesioğlu yerinde bir görüşle bu kuvvetleri 3000 kişi olarak almıştır (bk. *Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu Akını*, s. 268).

Dr. Kafesioğlu, bu yazısında bermutad tenkidi bir metodla hareket etmemiştir. Kendisini kaynaklarda verilen malûmatla pek bağlı saymamakta, bunun neticesi olarak kaynaklarda bulunmayan ölçsüz malûmat vermektedir. Bu itibarla bu verilen fazla malûmatın, kaynaklarda hakikaten bulunup bulunmadığını, hele mevzuun yabancısının, çok defa fark etmesine imkân yoktur.

Hakikatte araştırmacının kaynaklara bağlı kalması ilmî bir zarurettir. Eğer aynı araştırmacı, bu malûmata istinaden bazı neticelere varmak, veya boş kalan yerleri istidlal veya mukayese yollarıyla doldurmak istiyorsa, bunu okuyucu tarafından açıkça fark edilebilecek şekilde ifade etmelidir. Bu nokta dikkate alınmazsa, bu yazı kendi tarih anlayışı çerçevesi içinde, Dr. Kafesioğlu'nun en iyi yazılarından biridir.

nin *Tus* valisi (Arslan Gâzib), onun gelişim duyunca, kendisini yakalamaları için bir askerî kıta gönderdi. Gidenler, Çağrı Bey'i bulamadan döndüler ve onun Rey şehrinden geçerek "Rûm" tarafına gittiği haberini getirdiler.

Bu ifadeden anlaşılıyor ki, Çağrı Bey'i yakalamak için gönderilen kuvvetler, ona yetişememişlerdir veya Çağrı Bey Gazneliler arazisini onların yetişmesine imkân vermeyecek kadar süratli geçmiştir. Çağrı Bey'in Gazneliler Devleti arazisini bir baştan bir başa geçip gidebilmesi ¹, Gazneliler hükümdarı Sultan Mahmud'u kızdırmıştır. Zira *Tus* valisinin, bu ihmalinden dolayı, bu Gazneli Sultanın, tekdirene maruz kaldığını biliyoruz². Sultanın bu maksatla gönderdiğinden bahsedilen fermanın ifadesinden anlaşılıyor ki, Sultan Mahmud, Arslan Câzib'in Çağrı'yı mahsus bıraktığından âdetâ şüphe etmektedir ³.

Çağrı Bey, gaza mahalline yani "Rum'a" varınca, kendisiyle beraber gelen maiyetindeki askerlerden başka "Türkmenler"den mürekkep bir "taife" ona iltihak etmiştir ⁴. Filhakika, bu Türkmenlerin buralara daha önce gelmiş Türkmenler olduklarını biliyoruz ⁵. Bun-

¹ Dr. I. Kafesoğlu kaynakta geçen "*râygân*" kelimesini (Raykan) yer adı sanmakla yanlışmıştır (bk. *ad. geç. eser*, 264). Bu onun ne kadar tenkidsiz, hatta dikkatsiz çalıştığının en bariz delilidir.

"Râygân" kelimesinden anlaşılıyor ki; Çağrı Bey, muayyen bir geçiş vergisi (*bâc*) vermeyi kabul ettikten sonra, Gazneliler devletinin müsaadesiyle bu devlet arazisinden geçebilirdi. Öyle görünüyor ki, Sultan Mahmud'u asıl kızdıran nokta müsaade almadan geçip gittiği halde Çağrı Bey'in yakalanamamasıdır.

² Bk. *Mîrhând*, IV, s. 73.

³ Bk. *ayrı. yer.*

⁴ Bk. *ayrı. yer.*

⁵ M. H. Yınanç'a göre, bu Türkmenler Sâ mân oğulları hükümdarı Ahmet b. İsmail (907-913) zamanında *Horasan'a* getirilmiş olan Türkmenlerdendir (bk. *Selçuklular Devri Türkiye Tarihi*, s. 35) (ona göre Çağrı'ya bunlar *Horasan'da* iltihak etmişlerdir). Bu iddiayı kabul etmek bir az güç görünüyor. Zira 1. Melik-nâme'den naklen malûmat veren kaynaklar, bu Türkmenlerin, Çağrı Bey uca vardktan sonra kendisine katıldıklarını açıkça zikretmektedirler. 2. Aradan bir asırdan fazla bir müddet geçtiğine göre Samanlı hükümdarının yerleştiğinden bahsedilen Türkmenlerin Çağrı Bey'e iltihak ettiğini kabul etmek güçtür. Arslan öldükten sonra maiyetindeki Türkmenlerden bir kısmının az bir müddet ayrı yaşamalarına rağmen, Tuğrul ve Çağrı Beylerin hizmetine girmeyi redettikleri gözönünde tutulacak olursa, mesele daha iyi anlaşılır. Esasen Çağrı Bey, *Horasan'ı* o kadar süratli geçmiştir ki, böyle bir iltihakın vukubulması fiilen imkânsız görünüyor.

Dr. I. Kafesoğlu, M. H. Yınanç'ın bu mütaleasını, bermutad tenkitsiz kontrolsüz kabul etmiştir, (bk. *ad. geç. eser*; 264).

Hakikat şudur ki, aşağıda ayrıca göreceğimiz üzere, bu Türkmenler daha 1006 yılından önce Gazne hükümdarı Sultan Mahmud tarafından *Horasan'a* geçirilen ve karşılık çıkardıkları için tenkil edilen, bu sebeple *İrak'a Azerbeycan'a* ve *Ermenistan'a* dağılan Türkmenlerin bir kısmıdır (bu. hususta msl. bk. Kesrevî-î Tebrizî, *sehryârân-ı Gumnâm*, II, s. 59).

lar taziykle de olsa gaza yapmak ve mümkünse kendilerine yurt temin etmek için uc'lara gelmiş Türkmenler olduklarına göre, Çağrı'nın, bu batı seferi, ilk Türkmen gazası olmak vasfını kaybeder. Buna göre bir hüküm vermek icap ederse, denebilir ki, Çağrı Bey'in bu seferinden önce, onun soyuna mensup bir takım Oğuz Türklerinin buralara münferit veya toplu olarak, hıristiyanlara karşı gaza ve cihad yapmak maksadıyla geldikleri, o zaman herkese, bu arada daha *Mâverâünnehr'*-de iken Çağrı Bey'e de malûm idi.

Verdiğimiz bu malûmat, bu seferin, Oğuzlar tarihi bakımından orijinal bir hareket olmadığını göstermiştir sanırız.

Seferin orijinal tarafları şunlardır:

1 — Çağrı Bey, hayatlarını gayri muntazam yağmularla geçiren¹ buralardaki Türkmenlerin bir kısmının olsun kendi etrafında toplanmaları suretiyle, harekete daha fazla nizamî bir şekil vermiştir. Bu takdirde, onun, karşımıza teşkilâtını yeni kuvvetlerle genişleten bir teşkilâtçı olarak çıktığını görüyoruz.

2 — Savaşlar, gerilla savaşından muntazam ordular harbine inkılâp etmiştir.

Türkmenlerin Çağrı Bey'e kendiliklerinden iltihak etmeleri verdiğimiz bu hükümlerin kıymetlerine halel getirmez. Bilâkis Çağrı Bey'in şeflik vasıflarının buralara daha önce gelen soydaşları tarafından da takdir edildiğini gösterir ki bu, ayrıca onun lehine kaydedilecek bir noktadır.

Uc'a geldikten sonra karşılaştığı bu durumu, Çağrı Bey'in de önceden tahmin etmediği söylenebilir. Bizim bu mütalâayı serdetmemize sebep, göreceğimiz gibi, Çağrı Bey'in savaşlarının "gaza" ve "cihad" çerçevesini aşmasıdır. Bu itibarla seferin, başlangıçtakine nazaran, mahiyetini değiştirdiği ve genişlettiği ileri sürülebilir.

Çağrı Bey, daha batı seferine çıkarken takip ettiği gayeye uygun olarak (*gaza*), harekâtın başlangıcında, doğrudan Vaspurakan² Ermeni Kırallığına hücum etmiştir³.

Bu Ermeni kırallığı halkı, Oğuzları ilk defa görüyorlardı: Bu Oğuzların kıyafetleri onlara acaip geliyordu. Saçları uzundu. Çok büyük

¹ Bk. Kesrevî-i Tebrizî, *ayn. yer.*

² Bk. W. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 12, 26.

Oğuzlar geldiği sırada buradaki devletler, birbirleri ile ve Bizansla münasebetleri v.s. hakkında malûmat almak için bk. Dr. I. Kafesoğlu, *ad. geç. eser*, 264 vdd.

³ Kesrevî-i Tebrizî, *ad. geç. eser.*, s. 64; Dr. I. Kafesoğlu, *ad. geç. eser*, s. 267 vd. Mathieu'nun eserinde Oğuz akınlarını Ermenilerin nasıl telâkki ettiklerini gösteren dikkate şayan malûmat bulunmaktadır (bk. *Chronique*, Frans, terc. E. Dulaurier, s. 40-41). Ona göre bu bir âfettir. Oğuz akınlariyle hıristiyanlığın temelleri sarsılmıştır. Oğuzlar, İsa'nın ümmeti üzerine alevler saçan kanatlı "akrepler" dir... Bu hadise 17 Mart 1018- 16 Mart 1019 seneleri arasında zikredilmiştir. Buna göre Oğuzların bu kırallık hudutlarında görünmeleri 1018 baharından önce olmamak icap eder.

yaylan ile at üzerinde uzaktan savaşan bu Türkler, daha ilk görüşte yerli halk ve ordu üzerinde korkutucu bir tesir yapıyordu. Attıkları oklar ise, hemen hiç şaşmıyordu.

Öyle görünüyor ki, Çağrı Bey'i muvaffakiyete götüren âmiller, daha ziyade tatbik edilen değişik harb taktiği (uzaktan savaş ve sürat), bir de halk üzerinde yarattıkları psikolojik tesirdir ¹.

Bol ganimet elde ettiği Vaspurakan kiralığından Şeddad oğulları devleti² arazisine giren³ Çağrı Bey'in, burada yağma ve tahriplerde bulunduğunu bilmemekle beraber, onun bu hareketi şüphesiz "gaza" ruhuna aykırıdır. Çünkü müslüman topraklarına hükümdarının rıza ve muvafakatiyle girdiğine dair elimizde malûmat yoktur. Şayet böyle bir şey olsaydı, kaynakların yazacağı muhakkaktı. Bu suretle Çağrı Bey, seferle takip ettiği ilk gayeden ayrılmış bulunmaktadır: Şimdi, gaye, galiba nereden ve kimden olursa olsun, ganimet elde etmektir.

Çağrı Bey, buradan Gürcü arazisine girmiştir. Gürcü kiralı, Çağrı Bey'le savaş yapmağa bile cesaret edememiş, ve arazisi "Oğuzların istilâsı altında kalmıştır" ⁴.

Son olarak Ani Ermeni kiralığına giren Oğuzlar, görünüşe göre, ilk muvaffakiyetsizliğe burada uğramışlar ve harb meydanından çekilmeğe mecbur olmuşlardır⁵. Bu muvaffakiyetsizliğin Çağrı Bey'in *Mâverâünnehr'e* dönmeğe karar vermesinde ne dereceye kadar müessir olduğunu bilmiyoruz.

4-5 yıl süren bir uc hayatından sonra onun dönüşünde başlıca âmil, görünüşe göre, kâfi derecede ganimete sahip olmasıdır ⁶.

¹ Bu hususlarda tafsilat için bk. Dr. İ. Kafesoğlu, *ad. geç. eser*, 267 vdd.

² Bu müslüman devleti hakkında şimdi bk. W. Minorsky, *ad. geç. eser*, s. 1-106 .

³ Bk. M. H. Yinanç, *ad. geç. eser.*, s. 36. Müellif onun Şeddad oğulları arazisinde girdiğini söylüyorsa da, tafsilat vermemektedir Maamafih, Oğuzlar'ın bu sırada Şeddad oğulları hükümdarı bulunan Fazl'ın daveti üzerine geldiğinden, hatta herhangi şekilde Oğuzlarla bu hükümdarın işbirliğinden bahsetmediğine göre, bu "girmeden" Şeddad oğulları devletinin zarar görmemesi imkânsızdır. Maamafih bu istiladan devletin fazla zarar görmediği muhakkaktır. Zira, göreceğimiz gibi, Çağrı'nın istilasından bu müslüman devleti diğer hıristiyan devletlerin zararına olarak daha sonra kârlı çıkmıştır.

Dr. İ. Kafesoğlu, Oğuzların Şeddad oğulları ile münasebetlerinden hiç bahsetmemektedir (bk. *ad. geç. eser*).

⁴ M. H. Yinanç, *ayn. yer.*

⁵ Bk. M. H. Yinanç, *ayn. yer.* Dr. İ. Kafesoğlu, Oğuzların bu muvaffakiyetsizliğine hiç temas etmediği gibi, bilâkis muvaffakiyet olarak göstermektedir (bk. *ad. geç. eser.*, s. 270). M. H. Yinanç, bundan sonra Çağrı'nın döndüğünü söylediği halde, Dr. İ. Kafesoğlu, Oğuzları bir müddet daha buralarda dolaştırmaktadır (bk. *ad. geç. eser.* s. 270).

⁶ Çağrı Bey'in yaptığı bu batı seferinin mâhiyeti hakkında ayrıca bk. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*, Belleten, sayı 68, s. 569.

Çağrı Bey'in dönüşünden bahsetmeden önce, bu hâdisenin neticelerini tesbit edelim:

1— Çağrı'nın akınları ve savaşları, buradaki hıristiyan Ermeni ve Gürcü devletlerinin kudretlerini sarsmış, bilhassa Ermeni devletlerinin arazilerinin, Bizans hâkimiyetine geçmesi için zemin hazırlamıştır¹. Buraların Bizans hâkimiyetine geçmesinin ise daha sonraki Türk istilâsını kolaylaştırdığını sırası gelince göreceğiz.

2— Uc'lardaki müslüman devletlerin, bu arada bilhassa Şeddad oğullarının genişlemesini kolaylaştırmıştır².

Bunlar Oğuzların faaliyetinde buldukları sahalardaki devletlere ait olan neticelerdir. Seferin bizzat Oğuzlara ait neticelerine gelince, bunları şöyle sıralayabiliriz:

1— Oğuzlar, faaliyet halinde buldukları sahaları ve buralardaki siyasi ve içtimai şartları öğrenmişler ve istilâ hattâ, yerleşme için müsait olduğunu anlamışlardır³.

2— Oğuzlar, gaza ve cihad farizelerini yerine getirmişlerdir.

3— En mühimmi, aynı Oğuzlar tahmin ve tasavvur ettiklerinden fazla servet ve ganimet elde etmişlerdir⁴.

Çağrı Bey, dönmeğe "karar verdikten sonra kendisi ile işbirliği yapmış olan "Türkmenler"e veda etmiştir⁵.

Bu suretle kardeşinin yanına dönmek isteyen Çağrı Bey için halledilecek asıl mesele, Gazneliler devleti arazisini geçebilmektir. Filhakika, gördüğümüz gibi, şüphesiz hâkimiyet haklarını ihlâl ettiği için Çağrı Bey'in, arazisi içinden geçip gitmesine son derece kızan Sultan Mahmud'un dönüşte yakalamadığı takdirde bu defa kendisini öldüreceğinden korkan Tus valisi (Arslan Câzib) yolların muhafazası ve nezaret altında tutulması için "uyanık ve işbilir" kimseler tâyin etmişti. Bu suretle o, Çağrı Bey'i yakalayacak, *Gazne'ye* gönderecekti. Fakat onun aldığı tedbirler kâfi gelmemiş ve Çağrı Bey, *Horasan'dan* geçmeğe muvaffak olmuştur. Görünüşe göre, Çağrı Bey'in bu defa da muvaffak olması, ancak

¹ Vaspurakan Ermeni kiralı Senekerirn, kırallık arazisini kendiliğinden *Bizans'a* devretmiş ve buna mukabil Sivas ve havalisini almıştır (tafsilât için msl. bk. Dr. İ. Kafesoğlu, *ad. geç. eser.*, s. 271 vd.)

² Msl. bk. W. Minorsky, *ad. geç. eser.*, s. 42.

³ Aşağıda göreceğimiz gibi, Çağrı Bey'in, hatta *Horasan'a* indikten sonra bile, Selçukluların her sıkıştığı anda, Tuğrul Bey'e Batıya göç etmeyi teklif etmesinin sebebini, şüphesiz, bunda aramak lâzımdır. Nitekim bu hususta bk. Bar Hebraeus, *İngl. nşr. W. Budge, 196; Türk. nşr. Ö.R. Doğrul, s. 293* Çağrı'nın burada nakledilen, buralardan şartları daha müsait olan yerlere göç teklifi, daha sonra olmak lâzımdır. Bu meseleye ayrıca döneceğiz.

⁴ Çağrı Bey'in elde ettiği genimetin, amcası, Arslan'ın hasedini mucip olacak kadar çok olduğunu aşağıda göreceğiz. Nitekim Meliknâme de Çağrı Bey'in "gaza" farizesini yerine getirdiğinden bahsetmekle beraber, bilhassa eline geçirdiği genimetten ve çokluğundan bahsetmektedir (bk. *Mîrhând, ayn. yer.*)

⁵ Bk. *Mîrhând, IV, 73.*

gelirken tatbik ettiğinden farklı tedbirler alması, yani toplu halde hareket etmemesi ve tüccar kıyafetine girmesi ile mümkün olmuştur ¹.

Horasan'dan geçtiğini duyan Tus valisi, Çağrı Bey'in, Tanrı'nın yardım ve teveccühüne mazhar olduğu kanaatine varmıştır². Çağrı Bey'in, bu seferinden Selçukluların Gazneliler devleti ile münasebeti bakımından çıkarılacak neticeler şunlardır: ilk defa Selçuklu ailesine mensup bir şef, Gazneliler devleti hudutlarını bu devletin rıza ve muvafakatini almaksızın geçmiş ve yine bu devlete rağmen arazisini geçerek dönmüştür. Bu suretle toprak bütünlüğünün ihlâl edilmesinin Gazneliler devleti için bir mânası olmak lâzımdır. Diğer taraftan bu hâdisenin Selçuklular için de şüphesiz bir mânası vardır: Kudretli Gazneliler devleti hududunun geçilemez olduğu telâkkisinin, bu gidiş-gelişle yıkılmasının müstakbel hareketlerde Selçuklulara cesaret verdiği söylenebilir. Göreceğimiz gibi, diğer geçişlere emsal teşkil eden bu ilk ihlâl hâdisesi orijinal olup, ehemmiyetlidir de.

Çağrı Bey, *Buharâ'ya*. yakın varınca, bu "diyar" da bulunan Türkmenler, kendisine iltihak etmişlerdir ³. Bunu, bu batı seferinin, çıkış yerine ait ilk neticesi saymak yanlış olmaz. Filhakika, bu iltihakı, onun bu sefer neticesinde kazandığı maddi ve mânevi nüfuzun ilk tezahürü saymak mümkündür. Buralardaki Türkmenler üzerinde Arslan'ın nüfuzunun cari olduğu dikkate alınırca, bu Türkmenlerin "Gazi" Çağrı'nın emrine girmeyi, Ali Tekin'in müttefiki kudretli Arslan'ın emrinde kalmağa tercih ettikleri söylenebilir. Bu takdirde bu hâdiseye daha fazla kıymet kazanmış olur.

Diğer taraftan Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul Bey'e bir elçi göndererek, salimen döndüğünü ve sefer neticesini, yani aldığı ganimeti bildirmiştir. Bu haberden pek heyecanlanan ve sevinen Tuğrul, yaşadığı yerlerden hareket ederek kardeşine mülâki olmuştur⁴.

Görülüyor ki, Çağrı Bey, kardeşini nezdine çağırmamış, sadece seferin en mühim telâkki ettiği neticesini bildirmekle iktifa etmiştir. Ne onu nezdine davet etmiş, ne de kendisi onun yanına gitmeyi düşünmüştür. Bu husustaki bilgisizliğimiz kaynaklarda geçen malûmatın kifayetsizliğinden değilse, bundan şu netice çıkarılabilir: Geldiğini ve seferin muvafakiyetle neticelendiğini haber veren Çağrı Bey, bu hususta herhangi bir neviden karar alınmasını Tuğrul Bey'e bırakmayı uygun bulmuştur. Çünkü

¹ Mîrhând, *ayn. yer.* Bu kaynağa göre, Çağrı Bey, ancak *Merv'e* yaklaştığı zaman maiyetindeki Türkmenleri dağıtmış ve kendisi de tüccar kılığına girdikten sonra *Merv* şehrine dahil olmuştur. Eğer Çağrı Bey böyle bir tedbir almağa lüzum duymuşsa-ki bizce duyduğu muhakkaktır - bunu *Horasan'a* girmeden önce almadıktan sonra hiç olmazsa *Merv'den* çok beride olan *Tûs* şehriden önce almış olması icap ederdi. Dr. î. Kafesoğlu, Çağrı Bey'in nasıl döndüğü meselesini açık bırakmıştır.

² Bk. *ayn. yer.*

³ Bk. *ayn. yer.*

⁴ Bk. Mîrhând, *ayn. yer.*

oldukça uzun süren gaybubeti esnasında buradaki şartları şüphesiz Tuğrul Bey kendisinden çok daha iyi bilecek durumdadır. Tuğrul Bey, seferden dönen kardeşim nezdine davet edecek yerde, "ihtiyarî sürgün hayatı"na son vererek, kendisi onun yanına hareket etmeyi tercih etmiştir. Böylece o artık şartların ricat hayatına son vermek için müsait olduğu kanaatinde demektir. Bizzat Tuğrul'a göre, kuvvetler muvazenesi teessüs etti demektir. (Bu hususta Çağrı Bey'in izhar ettiği tereddüdü Tuğrul Bey'in izale ettiği ve onu ikna ettiği görünüyör) ¹.

iki kardeşin inziva ve ricat hayatını terk ederek, siyaset sahnesinde birlikte görünmelerini Arslan'ın da böyle telâkki etmesi Tuğrul'un bu hükmünde aldanmadığını gösteriyor. Çünkü kaynakların sarih ifadelerinden anladığımıza göre, bu andan itibaren amcaları Arslan'ın onlara karşı tavrı değişmiştir. Daha doğrusu onların kendisi için tehlike teşkil edecek bir duruma geldiklerini gören Arslan, ilk defa onlarla açıktan açığa meşgul olmak lüzumunu duymuştur. Kaynağın da ifadesiyle, iki yeğenin tekrar bir araya geliş tarzlarını (*sûret-i cemi'yet-i birader zadegan*) gören Arslan'ın "içinde hased ateşi alevlenmiştir".

Yeğenlerine nasihat ediyor görünerek, onların bu toplanmaları (*cemiyyet*)nın sonuna kadar devam etmiyeceğini, zira *Mâverâünnehr* ve *Türkistan*'ın diğer melik ve sultanlarının "ordumuzu dağıtmak maksadiyle taarruza geçeceklerini, nihayet (bu ordunun) sahralara dağılacığını söylemiştir. Amcalarının tavsiyesine uyan iki kardeş, askerlerinin dağıtılması için emir vermişlerdir².

Bu ifadeden anlaşılıyor ki, iki kardeş bir araya geldikten sonra, artan prestijleri ve servetleri dolayısıyla onlara yeni iltihaklar vaki olmuş, bunun neticesi olarak komşu devletlerin dikkatlerini çekecek kadar kuvvetlenmişlerdir. Bunu şüphesiz her keşten önce kendisi için tehlike telâkki eden amcaları Arslan, toplanan kuvvetleri dağıttırıştır. Neticede, Tuğrul ve Çağrı Beyler, kendisinin, her emrine itaat eden birer kumandan durumuna getirilmişlerdir. Bu hâdise, Arslan ile bu iki kardeşin münasebetlerinin mahiyetini de aydınlatmaktadır: Tuğrul ve Çağrı kayıtsız şartsız Arslan'ın emrindedirler ve onların her türlü hareketlerinden Arslan mesuldür ve herkes de bunu böyle telâkki etmektedir.

Bu andan itibaren amcaları Arslan'ın, yukarıda izah ettiğimiz şekilde, esaretine kadar (1025) iki kardeşin adına bir daha rastlıyamamaktayız.

Buraya kadar verdiğimiz malûmattan çıkan umumi neticeleri şöyle hülâsa ve tesbit edebiliriz:

¹ Hadiseyi Sultan Mesud zamanında cereyan etmiş gösterdiği için Kronoloji bakımından yanlış olmakla beraber Bar Hebraeus'un ifadesinden böyle bir neticeye varmak mümkün gibi görünüyor, (bk. *The Chronography*, s. 196, Türk. terc. s. 293.)

² Bk. Mîrhând, *ayrı. yer.* Arslan'ın Çağrı Bey'in getirdiği ganimete ortak olması da pek mümkündür.

1— Batı seferinden sonra iki kardeşin, Tuğrul ve Çağrı Beylerin maddi ve mânevi nüfuzları çok artmıştır.

2— Bu artışa uygun olarak kendilerine yeni iltihaklar olmuştur.

3— İki kardeş bunları teşkilâtlandırmağa ve muntazam kuvvetler meydana getirmeğe başlamışlardır. Fakat amcaları Arslan mâni olmuştur.

Buna göre, denebilir ki, batı seferi neticelerinden bu anda istifade edilememesi mesuliyeti tamamiyle Arslan'a aittir.

İşte Arslan'ın fiilen ve resmen Selçuklu ailesinin reisi bulunduğu sırada, Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin, müstakil denebilecek iki hareketi bunlardır:

Birinci hareket, Arslan'dan ayrı ve onun emir ve selahiyeti dışında cereyan eylediği, bu vasfını muhafaza ederek bittiği halde, ikinci hareket, müstakil başlamış fakat, tabiilikle neticelenmiştir.

2. TUĞRUL VE ÇAĞRI BEYLERİN SELÇUKLU AİLESİNİN BAŞINA GEÇMELERİ

Selçuklu reisi Arslan, anlattığımız şekilde, Sultan Mahmud tarafından hiyle ile esir edilerek hapsedildiği sırada, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey böylece* Ali Tekin'in nezdinde bulunuyorlardı; daha doğrusu onun hâkim olduğu sahalar dahilinde yaşıyorlardı. Bunun, bu iki kardeşin, Ali Tekin'in emrinde veya onunla müttefik buldukları mânasına gelmiyeceğini göreceğiz.

Bu iki yeni Selçuklu şefinin Ali Tekin ile münasebetlerini anlatmadan önce, Arslan'ın esaretini müteakip Selçuklu ailesinin ve bu ailenin emrinde bulunan Türkmenlerin durumlarını tetkik edelim. Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in, kurtarılması için herhangi şekilde teşebbüste bulunmadıklarına göre akibeti ile alâkadar olmadıkları anlaşılan Arslan esir edilince, amcaları Musa ve Selçuklu ailesinden daha başkaları bulunduğu halde, Selçuklu ailesinin ve bu ailenin emrinde bulunan Türkmenlerin başına Tuğrul Bey'le Çağrı Bey geçmişlerdir. Görünüşe göre, hâdisenin başlangıç safhasında aileden hiç kimse bu geçişi münakaşa mevzuu yapmamıştır. Zaten şimdiye kadarki hareket ve faaliyetleri gözönünde bulundurulacak olursa, Arslan'ın yerine geçmek için bu iki kardeşin en tabii namzed oldukları kabul edilebilir.

Fakat onların reisliğini ilk defa Arslan'ın emrindeki Türkmen kumandan (*sâlâr*) larından bir kısmının kabul etmediklerini görüyoruz. Şu halde, itiraz Selçuklu ailesinin dışından gelmiştir. Bunun sebebini, sadece Arslan'la bu iki kardeşin uzun müddet ayrı yaşamalarıyla izah etmeğe imkân yoktur. Bunu, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, bir bakıma, Arslan'la bu iki Selçuklu arasında ötedenberi mevcut rekabetin bir tezahürü saymak lâzımdır. Arslan Selçuklu ailesiyle Türkmenlerin başında bulunduğu müddetçe, ona karşı açıktan açığa mücadeleye girişmeğe

cesaret edemeyen Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in, o esir edildikten sonra onu kurtarmak için teşebbüse geçmek şöyle dursun, meydanı boş bulmaları ve bütün Selçuklu ailesinin ve Türkmenlerin reisliğini ellerine geçirmeğe teşebbüs etmeleri, Arslan'ın şahsına bağlı Türkmenleri ürkütmüştür. Bu iki şefin şahıslarına bağlı Türkmenlerin bulunması dolayısıyla, Arslan'ın Türkmenlerinin "üvey" muamelesine maruz kalacakları muhakkaktır. Bundan başka Arslan'a bağlı Türkmenlerin hiç olmazsa bir kısmının, bu iki kardeşin takibine ve zulmüne maruz kaldıkları hakkında elimizde deliller vardır.

Filhakika, daha Sultan Mahmud *Maverâünnehr'de* iken, şüphe-siz Arslan'ın esir edilerek *Hindistan'a* şevkini müteakip, Türkmen "Kumandan" (*Salar*) larından ve "Lider" (*pîşrev*) lerinden bir gurup, bu hükümdara gelerek kendi başlarındaki (Selçuklu) şeflerinden (*ümerâ*) şikâyetlerde bulunmuşlar ve onların kendilerine yaptığı zulümlerden bahsetmişlerdir.

Bu zulümlerin derecesini tâyin etmek için elimizde ölçü vardır: 4000 çadır halkı olduklarını söyleyen bu Türkmenler, kendilerinin bu zulümlerden kurtarılmaları için, *Horasan'a* geçmelerine ve orada yerleşmelerine müsaade edilmesini Sultan Mahmud'dan rica etmişlerdir¹. Onların, şefleri Arslan'ı daha dün denecek bir zamanda haksız yere tevkif edip hapishaneye gönderen bir hükümdarın hâkimiyetine geçmeyi istemeleri için, yeni Selçuklu şefleri Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'le bu Türkmenler arasında pek derin ihtilâfların bulunması icap eder.

Bu malûmata göre, Arslan'ın Türkmenlerinin, bu yeni şeflerin emrine girip girmemeleri bahis mevzuu değildir. Bahis mevzuu olan nokta, bu Türkmenlerin yeni şefler tarafından takibata maruz bırakılmalarıdır.

Bu takibin ve hattâ zulmün sebebi veya sebepleri nelerdir? Bu Türkmenler, Arslan'ın sağlığında, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'e, şüphesiz onun emriyle bir şey mi yapmışlardır? Yoksa, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey, Arslan'ın esaretine rağmen, kurduğu teşkilat devanı ettiği için, bu teşkilât dağılmadıkça, Selçuklu ailesinin başına geçmelerinin imkânsız olduğuna mı hükmetmişlerdir?

Biz bunda, biri maziye raci, diğeri istikbale müteveccih bu iki âmilin de rol oynadığını kabule mütemayiliz. Maziye müteallik birinci sualin cevabını daha önceki izahatımızda bulmak mümkündür. İstikbale müteveccih ikinci sualin cevabı ise, biraz yukarıda naklettiğimiz malûmatta mündemiçtir: Mahmud'a müracaat edenler de, Selçuklu ailesine dahil olmasalar bile, kumandan ve ileri gelenlerdir. Yani onlar da şefdirler ve Türkmenler namına konuşmalarından anlaşılıyor ki, bu Türkmenler

¹ Gerdizî, s. 67. *Horasan'a* geçen bu Türkmenlerin faaliyet ve hareketini daha sonra takip edeceğiz.

de onların şefliğini kabul etmektedirler. Buna göre hüküm vermek icap ederse denebilir ki, onlar kurulmuş bir teşkilâtın başında şef olarak kalmak iddiasındadırlar (Bu hususta aşağıda ayrıca izahat vereceğiz). Sonra 4000 çadır halkının toptan *Horasan'a* geçirilmelerini istemeleri de manalıdır: Bunu başlarında buldukları kurulu teşkilâtın dağılmamasını temine matuf bir teşebbüs telâkki etmek yanlış olmaz. Bu takdirde kendileri şef kalmak kayıtlı ve şartıyla Arslan'ın esaretinin ve onu esir eden hükümdarın hizmetine girmelerinin bunlar için o kadar mühim olmadığını da kabul etmek lâzımdır. Mahmud'a müracaat etmekle kumandanlar, yeni şeflerden kurtulmak ve kurulu teşkilâtı muhafaza etmek hususunda her şeyi göze alıyorlar demektir.

Biz, Mahmud'a şikâyete giden Türkmen ileri gelenlerinin ifadelerine göre ileri sürdüğümüz bu mütalâalar haricinde başka daha mühim bir âmilin bulunduğunu da sanıyoruz. Zira bu şikâyet bir neticedir. Şikâyetçiler Sultan Mahmud'a, "biz kendilerinin hâkimiyetini kabul etmediğimiz için Tuğrul Bey'le Çağrı Bey bize zulüm yapıyorlar" diyemezlerdi. Öyle görünüyor ki, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey, kendilerinin Selçuklu ailesinin başına geçmelerini kabul etmeyen esir Arslan'ın Türkmenlerine, bilhassa Arslan'ın Selçuklu ailesinden olmayan ikinci derecedeki şeflerine yeni sıfatlarını kuvvet kullanmak suretiyle kabul ettirmek istemişlerdir; kabul etmeyince de takibata geçmişlerdir. Elimizde sarih deliller bulunmamasına rağmen hâdisenin en iyi izah tarzı bu olmak lâzımdır. Görülüyor ki, bu izah öteki âmilleri de tamamlayıcı mahiyettedir.

İşte bütün bu noktalar gözönünde tutulduğu takdirde, bu Türkmenlerin, şefleri Arslan'ı haksız yere esir ederkek hapsettiği için baş düşmanları olması lâzım gelen Mahmud'un hâkim olduğu sahalara geçmek istemelerinin sebepleri daha iyi anlaşılır.

Bu hâdise Selçuklu Türkmenleri arasında şimdiye kadar vukua gelen ilk büyük ayrılık hadisesidir; daha doğrusu Arslan'ın şefliği altında fiilen olmasa bile, nazarı olarak birleşik görünen Türkmenlerin o saheden çekildikten sonra birleşmeyi red etmeleri demektir. Bu aynı zamanda Selçuklu ailesi arasında ötedenberi devam edegelen gizli iç mücadelenin ortaya çıkması demektir.

Meselenin burasında şu suale de cevap vermek lâzımdır: Arslan'ın emrindeki kumandanlar ve Türkmenleri, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in müşterek şefliğini niçin kabul etmiyorlardı? Suali daha vazıh olarak tekrar edelim: Onlar, bir gün Arslan'ın serbest bırakılacağına inanıyorlardı da, onun için mi Selçuklu ailesi reisliğini mahfuz tutmak istiyorlardı? Yoksa Selçuklu ailesi reisliğinin, Arslan'ın soyunda kalmasını temin için mi böyle hareket ediyorlardı?

Görülüyor ki, meselenin başka bir cephesi daha vardır. Bu suallere cevap vermek, Selçuklu hanedanı arasında bazan gizli, bazan da açık, asırlarca devam eden bir mücadelenin mahiyetini ortaya koymak demektir.

Bu hususta sırası geldikçe malûmat vereceğimiz tabîdir. Burada, meselenin bu başlangıç safhasında belirtmemiz icap eden nokta şudur: Bu Türkmenlerin, Selçuklu reisliğini kimin için mahfuz tutmak istedikleri hakkında elimizde kat'î bir delil bulunmamaktadır. Bununla beraber, anlattığımız şekilde onların bu hareketlerinin bir mânası da, şüphesiz, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in Selçuklu ailesinin başına geçmeğe hakları olmadığı kanaatinde bulduklarıdır. Onların Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in emrinde kalmaktansa toplu halde Horasan'a geçirilmelerini Sultan Mahmud'dan istemeleri bu şekilde de tefsir edilebilir (Bu sırada Arslan'ın yerine geçecek bir oğlunun ortada bulunmadığını unutmamak lâzımdır).

Mesele böyle ortaya konduğu takdirde, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey, onların telâkkisine göre, aile reisliğini zorla ellerine geçiren birer gasıb olarak görünmektedirler.

Mesele, Sultan Mahmud'a şikâyet eden kumandanlar bakımından ele alındığı takdirde, şu sual hatıra gelmektedir: Arslan'ın esaretinden sonra Selçuklu ailesinden hiçbir şefin idaresine girmiyerek, Mahmud'a müracaat eden kumandanların kendileri mi şef kalmak istiyorlardı? Aşağıda göreceğimiz gibi, *Horasan'a* geçen bu Türkmenlerin idare şekli, Gazneliler idaresine karşı isyanlarının âmilleri dikkate alınınca, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in şefliğini kabul etmemelerinin asıl sebebinin bu olduğu ileri sürülebilir. Öyle görünüyor ki, onların hareketi Tuğrul Bey'le Çağrı Bey aleyhdarlığından ziyade, bunu da içine alan Selçuklu ailesi aleyhdarlığı mahiyetini haizdir. Bunun en bariz delili, göreceğimiz gibi, Kutalmış'ın, babası Arslan'ın ölümünden sonra bu Türkmenlerle değil, Tuğrul ve Çağrı Beylerle işbirliği yapmasıdır.

Mesele bu şekilde telâkki edildiği takdirde ise şu neticeyi de kabul etmek icap eder: Selçuklu ailesinin otoritesi, kendi soydaşları Türkmenler arasında bile kökleşmek ve sağlamlaşmak imkânını henüz bulamamıştır. Hâdiseden diğer bir bakımdan şu nihaî netice de çıkarılabilir: Arslan'ın esareti, Selçuklu Türkmenleri arasında bir ayrılığa sebep olmuştur. Bu ayrılık neticesinde "kabilecilik" telâkkisi, daha başlangıtan itibaren uğrunda çalışıldığını gördüğümüz "kavimcilik" (*milletcilik*) telâkkisine galebe çalarak, ilk telâkkiyi temsil edenler, devlet kurmağa daha kolaylıkla götürmesi itibarıyla mütekâmil olan ikinci telâkkiyi temsil edenleri, terk etmişlerdir. Bu hal, yeni kavimcilik telâkkisinin henüz tam mânasıyla gelişmemiş olduğunu gösterir. Bu, Arslan'ın Samanlılar yıkıldıktan sonra niçin devlet kurmadığını da kısmen izah eder.

Onların şefliğini yalnız içten değil, dıştan da gayri meşru telâkki edenlerin bulunduğunu göreceğiz.

Diğer taraftan ister Arslan'a ve soyuna bağlı kalmak, ister Selçuklu ailesinin hâkimiyetine girmek istememek sebebiyle olsun, bu Türkmenlerin iki kardeşin şefliğini kabul etmemeleri bu anda o kadar mühim

değildir. Mühim olan nokta, onların muhalefetine ve terk etmelerine rağmen, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in Selçuklu ailesinin başına geçmeleridir. Şu halde, onların başa geçmesi demek, hâkimiyetin Selçuklu ailesi içinde el değiştirmesi demektir; bir inkılâp demektir.

Bundan sonra dikkat edilecek nokta ise, bu iki kardeşin, üzerine aldıkları bu vazifeyi başarıp başaramadıkları veya ne dereceye kadar başarabildikleridir.

Öyle görünüyor ki, onların Selçuklu ailesinin başına geçmelerini, Arslan'ın eski müttefiki Ali Tekin de kabul etmek istememiştir.

Yalnız arada şu fark vardır: Ali Tekin, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in başında buldukları Selçukluları, çok kuvvetli, binaenaleyh kendisi için tehlikeli görmektedir. Bu sebeple bu aileyi içten zayıflatmak için teşebbüse geçmiştir. Onun bu teşebbüsünün esas mevzuumuz bakımından başlıca iki mânası vardır:

1— Sebep ne olursa olsun, Ali Tekin de, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in aile reisliğini gayrı meşru telâkki etmektedir. Göreceğimiz gibi, Ali Tekin'in unvan vermek suretiyle aileden başka birini Selçukluların başına geçirmek istemesinin, mevzuumuz bakımından, ifade ettiği mâna budur.

2— Gördüğümüz gibi, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in Selçuklu ailesinin başına geçmesi, bir inkılâptır. Fakat şimdi görüyoruz ki, işe baştan başlamak değildir: Bu iki şef, Arslan'a tâbi bazı Türkmenlerin de kendilerini terk etmelerine rağmen, kâfi derecede, hattâ tehlikeli telâkki edilebilecek derecede kuvvetlidir. Şu halde bu inkılâp, Selçuklu tarihinin gidişi üzerinde bu bakımdan menfi bir tesir yapmamıştır. Çünkü yeniden kuvvet toplama ve teşkilâtlanma pek bahis mevzuu değildir. Şu halde, iki kardeşin Selçuklu ailesinin başına geçmesi, bir inkılâptır; fakat kopma değildir; işe yeniden başlama hiç değildir: En aşağı Arslan kadar kuvvetli bu iki şefin iş başına geçmesiyle (iç) idare aksamadan, hemen hemen bırakıldığı yerden, devam etmektedir. Tekâmül durmamıştır. Şüphesiz biz bu hükümleri, iç şartlar bakımından veriyoruz. Dış şartlar dikkate alınınca, meselâ Arslan'ın müttefiki Ali Tekin'in o esir edildikten sonra yeni Selçuklu şefleri Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'e karşı takip ettiği düşmanca siyaset, bir bakıma, bu tekâmülü "durdurucu" veya "geriletici" bir teşebbüs olarak vasıflandırılabilir. Binaenaleyh bu hüküm, böyle bir dış müdahalenin vukubulmaması haline göre verilmiştir. Şu halde, buraya kadar verdiğimiz izahat, bu iki şefin, gerek şahısları, gerekse başında buldukları teşkilât bakımından, Selçuklu ailesinin reisliğini ele almağa lâyık olduklarını daha şimdiden göstermiştir sanırız. Böylece onların Selçuklu ailesinin başına geçmek iddialarının mücerret bir kavilden ibaret olmadığı tebeyyün etmiş bulunuyor.

Dış değişmelere rağmen, içten mevcut bir devamlılık dolayısıyla, Selçuklu tarihini, ilk defa ailenin başına geçen bu iki şefle başlatmı-

yoruz, başlatamıyoruz. Zira başlangıç noktası değildir. Buradan başlattığımız takdirde Selçuklu tarihini anlamak güçleşir.

Verdiğimiz bu izahat, açılan yeni devrin mahiyetini ortaya koymuştur sanırız. Filhakika, yıkılcaya kadar büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başında kalacak olan bu Selçuklu kolunun, Selçuklu ailesinin reisliğine nasıl geçtiğini böyle uzun uzun ve bütün cepheleriyle ele almanın lüzum ve zarureti meydandadır. Şimdi bu yeni şeflerin, Arslan'ın eski müttefiki Ali Tekin'le olan münasebetlerine geçebiliriz.

Müttefiki Arslan'ın esaretinden sonra, Ali Tekin'in, onun yerine, Selçuklu ailesinin ve Selçuklu Türkmenlerinin başına geçen Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'e karşı siyaseti, hiç olmazsa başlangıçta, dostane olmamıştır. Zira onun bu iki kardeşi ele geçirmek için, türlü "hiyle"lere baş vurduğunu biliyoruz¹.

Bu maksatla o birbiri arkasına, bu Selçuklu şefleri nezdine elçiler göndermiştir. Bu elçiler vasıtasıyla onlara, Sultan Mahmud'a karşı gösterdikleri "muhalafet" sayesinde, onun, buralara gelmesine veya buraları bir "serdar"a tevcih etmesine imkân olmadığını bildirmiş, *Semerkind* taraflarını fethetme davet etmiş ve elinde nesi varsa onlarla müşterek olmasını teklif etmiştir².

Ali Tekin'in, yeni Selçuklu şefleriyle işbirliğini samimî olarak istediğini bir an için kabul edelim. Bu takdirde aynı Ali Tekin'in, Malı-ud'un bile kendilerinden çekindiğini söylemek suretiyle onların gururunu okşamak istediği görülmekte, sonra da onlara saltanatta ortaklık teklif etmektedir ki, bu onun kendi telâkkisince şüphesiz Selçuklulara yapabileceği en cazip tekliftir.

Maamafih, bu teklifte yeni bir cihet yoktur. Ali Tekin bu teklifiyle bu iki kardeşe, daha önce Arslan'ın sahip olduğu statüyü veriyor demektir.

Ali Tekin'in asıl maksadının ne olduğunu anlayan Selçuklular bu teklifleri red etmişlerdir. Bu şekilde gayesine varmaktan ümidini kesen Ali Tekin, siyasetini değiştirmiştir:

Türkmenlerin reisliğim, amcaları Musa'nın oğlu Yusuf'a vermeyi düşünmüştür³. Ona bir elçi göndermiş, bir çok vaidlerde bulunmuş

¹ Bk. Meliknâme'den naklen İbnü'l-Esîr, IX, 324; Mîrhând, IV, 73.

² Bk. Mîrhând, *ayrı yer*. Yine aynı kaynağa göre Ali Tekin Selçuklular dan "ihtiyarların babası, gençlerin, kardeşi, küçüklerin oğlu olarak bu memlekette yaşayacaklarını söylemiştir.

³ Bk. Mîrhând, *ayrı yer*. İbnü'l-Esîr'de (bk. IX, 267, 312-322) sadece Tuğrul Bey ve Dâvud ve kardeşleri Yabgu (metinde yanlış olarak daima Beygu" şeklinde) adları geçiyor. Bu sonuncu galiba "İbn Yabgu" olacak. Mükrimin H. Yinanç (bk. Türk i.A., Çağrı Bey maddesi), Yusuf'u Selçuk'un oğlu ve Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in amcaları sanmakla herhalde yanılmıştır. Yusuf değil, Yunus'tur Maamafih bu kaynağın, Yabgu'yu Tuğrul ve Davud'un kardeşi sanmakla yanlışlığı anlaşılıyor:

ve huzuruna gelmesini istemiştir. Ali Tekin, daveti kabul eden Yusuf'a, hâkim bulunduğu sahalardaki bütün "Türkler" in reisliğini vermiş ve kendisine geniş "ikta"larda bulunmuştur¹. Ayrıca ona Yabgu unvanını tevcih etmiştir².

Ali Tekin'in bu şekilde hareket etmesinin sebebi, Selçuklu ailesinin arasına "nifak" sokmaktır. Zira onun tasavvuruna göre Yusuf, amcasının çocuklarına karşı üstünlük kurmağa çalışacak, (Selçuklu ailesi âzası arasında mevcut) "muhabbet" ve birlik silinerek, yerini düşmanlık alacaktır³. Filhakika Yusuf, ailenin başına geçerek idareyi eline almış, bu suretle kendisinin "ikbal (*devlet*) sancağı" yükselmiştir⁴. Bu hal, Tuğrul Bey'e ağır gelmiş ve Yusuf'u cezalandırmak (*gûşmâli*) istemiştir. Fakat Çağrı Bey mâni olmuş, "halk"m bu hususta kendilerini (iki kardeşi) ayıplayacağını söylemiştir. Bu suretle Ali Tekin'in Selçukoğulları arasına tefrika sokmaktan ibaret olan maksadına vasıl olacağını sözlerine ilâve etmiştir. Kardeşinin "nasihati" üzerine Tuğrul, Yusuf'a "taarruz" niyetinden vaz geçmiştir. Bu suretle Selçuklu ailesi arasındaki birlik devam etmiştir⁵.

Aileyi içinden yıkmak için giriştiği bu teşebbüste de muvaffak olamıyan Ali Tekin. Selçuklu oğullarına karşı açıktan açığa cephe almıştır: Kumanandanlarından Alp Kara'yı Yusuf'un öldürülmesi ile tavzif etmiştir. O vazifesini muvaffakiyetle yapmıştır⁶. Görülüyor ki, maksadına alet olmayan Yusuf Yabgu, Ali Tekin'in düşmanlığını bilhassa üzerine çekmiş ve ilk hedefini teşkil etmiştir. Bunda, onunla kolaylıkla temasa geçmenin de rolü olduğu görünüyor.

¹ Bk. İbnü'l-Esîr, IX. 324. Ayrıca bk. Mîrhând, s. 73. Bu son kaynak Yusuf'un, Ali Tekin'in nezdine gittiğini nakletmemektedir. Maamafih, onun, Ali Tekin'in nezdine tevcihler ve unvanlar almak üzere gittiğini kabul etmek bir az güç görünüyor.

² İbnü'l-Esîr, *ayn. yer.* Tamşekliyle: Emir İnanç Yabgu. Metinde *يغفو* şeklinde geçiyorsa da bunun *يغفو* okunması icab edeceği aşikârdır.

³ Mîrhând, IV, 73.

⁴ Bk. *ayn. yer.*

⁵ Bk. Mîrhând, s. 73-74. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *ayn. yer.* Bu son kaynağa göre, herhalde şefliğini bilfiil göstermek istememek suretiyle Ali Tekin'in maksadına âlet olmayan bizzat Yusuf'tur.

⁶ Bk. İbnü'l-Esîr, *ayn. yer.* Mîrhând, *ayn. yer.* Bu son kaynağa göre, Ali Tekin, Alp Kara'yı bir ordu ile Selçuk oğulları üzerine göndermiştir. Bir gece onlar üzerine baskın yapan Alp Kara, büyük bir savaştan sonra Türkmenlerden bir çok kişi (*tajfe*) ile birlikte Yusuf'u öldürmeğe muvaffak olmuştur. Tuğrul Bey'le Çağrı Bey adamlarının ve taraftarlarının ekserisi ile savaş meydanından kaçmağa muvaffak olmuşlardır.

Mağlup olup harp meydanından kaçan iki kardeşin kısa bir müddet zarfında hazırlanarak mukabil hücumu geçmeleri bir az zor düşünülebilir. Sonra asıl hedef olan Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'e baskın esnasında bir şey olmadığı halde Yusuf'un öldürülebilmesi bir az gariptir. Aşağıda da izah edeceğimiz diğer sebeplerle biz İbnü'l-Esîr'in verdiği malûmatı tercih ettik. Maamafih teferruat bir tarafa bırakılacak olursa, neticede iki kaynağın da birleştiklerini unutmamak lâzımdır.

Amcaları Arslan, Sultan Mahmud tarafından esir edildiği zaman kurtarmak veya intikamını almak için harekete geçmek şöyle dursun, bu Gazneli hükümdarını protesto bile etmeyen iki kardeşe ve bütün "aşıretler"ine¹ Yusuf'un bu şekilde öldürülmesi pek ağır gelmiştir: Bu iki şef, onun intikamını almağa karar vermişlerdir. Bu maksatla "Türkler"den muktedir oldukları kadar çok asker toplamağa başlamışlardır. Diğer taraftan Ali Tekin de ordusunu toplamıştır. Bu sırada Selçuklular tarafından mesut bir hâdise olmuştur. Çağrı Bey'in bir oğlu dünyaya gelmiştir (20 Kânun sani 1029 -1 Muharrem 420)². Bu çocuğun dünyaya gelmesi, Selçuklu ailesini çok sevindirmiştir. Selçuklular bu doğumu kendileri için fal-i hayır telâkki etmişlerdir; onunla teberrük etmişlerdir.

Karşılaşma Selçuklularla Alp Kara arasında olmuş (1030/421). takriben bin kişinin ve bu kumandanın öldürülmesiyle neticelenmiştir³.

Selçuklu ailesinin başına geçtikten sonra iki kardeşin Ali Tekin'le mücadelesi burada bitmektedir⁴. Evvelâ hâdisenin mevsuk olup olmadığı münakaşa edelim:

W. Barthold da hâdiseyi mevsuk telâkki etmiş⁵, eserinde nakletmiş, fakat verilen malûmatın, diğer kaynaklarda geçen malûmatla tezd teşkil ettiğine dikkati çekmekten kendini alamamıştır⁶. Halbuki ilk bakışta mevcut gibi görünen tezdın bulunmadığı meydandadır:

¹ Bu kelime İbnü'l-Esîr'de geçmektedir (bk. *ayn. yer.*): *Camî aşâ'ir humâ.*

² İbnü'l-Esîr, IX, 324. Diğer bir rivayete göre bundan dört yıl sonra doğmuştur. Ayrıca bk. Türkçe İsl. Ansik. Alp Arslan maddesi. İbnü'l-Esîr'in verdiği tarih nereden alındığı zikredilmeksizin nakledilmiştir. Görünüşe göre, gününe varıncaya kadar Alp Arslan'ın doğum tarihini veren tek kaynak İbnü'l-Esîr'dir.

³ Bk. İbnü'l-Esîr, *ayn. yer.*; Mîrhând, *ayn. yer.* Bu son kaynak öldürülenlerin miktarını bildirmiyor. Buna mukabil Alp Kara'nın yüz kişi ile esir edildiğinden bahsetmektedir. Yine aynı kaynak, Alp Kara'nın öldürüldüğünü zikrettiği halde, 100- esir hakkında ne muamele yapıldığını belirtmemektedir.

Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in bu mücadelesi hakkında ayrıca bk. W. Barthold, *Turkestan*, 11 s. 297-8. Bu mücadelenin sadece İbnü'l-Esîr'de geçtiğini söyleyen W. Barthold, Ebu'l-Fazl Beyhakî'nin Selçuklularla Ali Tekin arasında sonuncunun ölümüne kadar dostluk bulunduğunu kaydetmesine dikkati çekiyor. Bu tezdın nasıl halledilebileceği hususunda bir şey söylemiyor.

⁴ Daha doğrusu bu mücadeleyi, şüphesiz; Melik-nâme'den nakleden iki kaynaktan biri olan Mîrhând'da mücadele burada bittiği halde, İbnü'l-Esîr, Selçukluların *Mâverâünnehr'i* terketmeleriyle neticelenen mücadeleyi devam ettirmektedir. Halbuki göreceğimiz gibi, bu mücadele Selçuklularla Ali Tekin arasında değil, Selçuklular'la Ali Tekin oğulları arasında cereyan etmiştir. Bu sebeple, İbnü'l-Esîr burada yanılmıştır. Diğer taraftan hâdiseler Tuğrul Bey'le Çağrı Bey aleyhine cereyan ettiği zaman umumiyetle susan Mîrhând Alp Kara'ya zafer kazandıkları halde niçin *Mâverâünnehr'i* terk ederek *Hârezmşah'la* temasa geçtikleri ve oraya göç ettikleri hususunda bir şey söylemiyor.

⁵ Bk. *Turkestan*, II, 297-8. Bu hususta yukarıya da bk.

⁶ W. Barthold, hâdiseyi İbnü'l-Esîr gibi aynı kaynaktan nakletmiş olan Mîrhând'ı kullanmış olsaydı şüphesiz bu tezdı kolaylıkla hallederdi.

Ali Tekin'in düşmanlığı Selçuklulara veya Türkmenlere karşı değildir; onların başına yeni geçmiş iki şefe karşıdır. O, bu şefleri kendi hâkimiyetine karşı tehlikeli görmekte, sırf bu sebeple daha kuvvetlenmeden ve diğer Türkmenlerin de şefliklerine itiraz ettikleri bir sırada onları bertaraf etmeğe çalışmaktadır. Bu şefleri tahlil edeceğimiz muhtelif tedbirlerle tasfiye edemeyen, veya başa çıkamayacağı kadar kuvvetli olduklarını gören Ali Tekin'in siyasetini büsbütün değiştirmesi ve hattâ zaruret halinde onlardan istifadeye teşebbüs etmesi pek âlâ mümkündür. Zira bu kadar teferruatlı bir hâdiseyi, daha doğrusu, hâdiseler silsilesini toptan inkâra imkân yoktur.

Şu halde, sonradan dost olacaklarını göreceğimiz Ali Tekin'le Selçuklu şeflerinin, birbirleriyle mücadele halinde buldukları bir zaman olmuştur. Mücadelenin diğer bir hususiyeti üzerine de dikkati çekelim:

Bu mücadele, umumi vasfı itibariyle aradan az veya çok bir müddet geçtikten sonra taraflar arasında dostluk kurulmasını imkânsız kılan bir mücadele de değildir: Aşağıda göreceğimiz gibi, her ihtimali düşünen Ali Tekin, bu Selçuklu şefleriyle başlangıçta açıktan açığa mücadeleye girişmemiş, işini "hiyle" yolu ile halle uğraşmıştır; tedbirlerin her çeşidini deneyerek netice alamadığını gördükten sonra kuvvete müracaata mecbur kalınca da, Selçuklularla, bizzat ordusunun başına geçip savaşmamış, bu işi bir kumandanına havale etmiştir.

İster yeni şeflere ehemmiyet vermediğini göstermek için olsun, isterse ileride kendilerine muhtaç olacağını düşünmüş bulunsun, Ali Tekin'in savaşın sevk ve idaresini kumandanlarından birine havale etmesi, bizi bu düşmanlığın dostluğa çevrilebileceği neticesine götürüyor. Sonra bu kumandan Selçuklular tarafından öldürülünce Ali Tekin'in bunlara karşı derhal harekete geçmemesi de manalıdır.

Böylece bilhassa iç tenkit yoluyla hâdisenin umumi olarak mevsuk olduğunu gösterdikten sonra, tahliline ve kıymetlendirilmesine geçelim.

Hâdisenin Selçuklu tarihi bakımından ifade ettiği umumi mânayı yukarıda belirtmeğe ç?lştik. Bunun aynı zamanda iç güçlülere rağmen (Türkmenlerin bir kısmının ayrılması), yeni şeflerin idaresinde kaldığı yerden tekâmüle başlayan Selçuklu hareketini dıştan engellemek mânasına geleceğini belirtmiştik. Şimdi hâdiseyi bu bakımdan inceleyelim ve tekâmülü ne dereceye kadar durdurduğunu görelim.

Hâdisi başlıca üç merhale arz etmektedir: Bunlardan ilk ikisinde herhangi şekilde kuvvet kullanılmaksızın, meselenin siyaset yoluyla haline teşebbüs edilmiştir. Mesele siyaset yoluyla halledilemeyince, iş üçüncü merhaleye intikal etmiştir. Selçuklular üzerine bir kumandanın emrinde ordu sevk edilmiştir.

Birinci safhada doğrudan Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'e müracaat ederek onları nezdine davet eden Ali Tekin, bu teşebbüsünde muvaffak olamayınca, aynı mahiyette başka bir tedbire başvurmuştur:

Selçuklu ailesi arasında içten ayrılık çıkarmak. Görülüyor ki, bu sefer, dış tahrikle de olsa, doğrudan Selçuklu ailesi arasında ayrılık yaratılmak istenmektedir ve hedef doğrudan doğruya Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'dir. Halbuki daha önceki ayrılık Selçuklu ailesi arasında olmadığı gibi, ortada Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in elinden aile reisliğini almak gibi bir teşebbüs de yoktu. O zaman hâdise umumi vasfı itibarıyla menfi mahiyeti haiz olmasına mukabil, bu defa müsbet mahiyeti haizdir.

Ali Tekin başlangıçta bu teşebbüsünde muvaffak olduğunu sanmakta haklıdır. Zira Selçuklu ailesinin başına geçirmek istediği Yusuf, onun bu teklifini, verdiği unvanları ve iktaları kabul etmiştir. Ancak beklenen netice zuhur etmemiştir. Daha doğrusu zuhur etmek üzere iken, bir rivayete göre, Çağrı'nın müdahalesiyle, diğer rivayete göre ise, şef Yusuf'un, Ali Tekin'in maksadına alet olmaması yüzünden muvaffakiyetsizlikle neticelenmiştir.

Bu iki rivayetten hangisinin kabule şayan olduğunu tâyin etmek mevzuumuz bakımından çok mühim olurdu. Zira eğer birinci rivayet kabul edilirse, bu takdirde eski aile tesanüdünü bozmamak suretiyle Selçuklu ailesinin "halk" nazarındaki prestijini sarsmak istemeyen Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in, bu prensip uğruna bazı fedakârlıklara katlandıklarını kabul etmek icap eder. Maksadımızı daha açık ifade edelim: Bu rivayet kabul edildiği takdirde, bu iki kardeşin, Selçuklu ailesi reisliğini kısmen veya tamamen Yusuf'a devrettiklerini kabul etmek zarureti kendisini gösterir.

Diğer taraftan ikinci rivayet kabul edildiği takdirde ise, Yusuf'un sadece şeklen ve harice karşı Selçuklu ailesinin başına geçmiş bulunduğunu, fiiliyatta bütün salâhiyetin, yine eskisi gibi, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in elinde kaldığını kabul etmek gerekir.

Biz , daha sonra. Selçuklu ailesi şefliği meselesinin aldığı istikamete bakarak hâdisenin başlangıcında birinci ihtimalin daha kuvvetli olduğunu söyleyeceğiz: Tuğrul Bey'le Çağrı Bey, Selçuklu ailesi reisliğinden amcaları oğlu Yusuf lehine, hiç olmazsa, kısmen feragat etmişlerdir. Bunun en açık delili, göreceğimiz gibi, Yabguluk makamına, öldürülen Yusuf'un yerine babası Musa'nın geçmiş veya geçirilmiş bulunmasıdır.

a. KOLLEKTİF ŞEFLİK SİSTEMİ

Demek ki, Ali Tekin'in yaptığı tevcih, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey tarafından da kabul edilmiş, meşru bir hal almış ve Yusuf öldükten sonra "Yabgu" unvanı babası Musa'ya verilmiştir. Ancak o, Selçukluların tek reisi olmamıştır: Göreceğimiz gibi, Bey unvanını muhafaza eden Tuğrul ve Çağrı, Selçuklu Türkmenlerini Musa ile müştereken idare etmişlerdir. Buna göre denebilir ki, asıl kollektif şeflik

sisteminin temelleri, Arslan'ın esareti ile inhilâl eden "Yabgu" unvanının, Yusuf'a verilmesinden itibaren atılmıştır.

Yukarıda gördük ki, Selçuklu ailesinin tek şefi olan Arslan şeflikte iştiraki kabul etmediği halde, Tuğrul Bey'le Çağrı Bey, gerek daha Arslan sağ iken ona tâbi olarak, gerekse onun esaretini müteakip müstakilen Selçuklu ailesinin başına geçtikten sonra kollektif şeflik sistemini tatbik etmek istemişlerdir. Bu itibarla Arslan'ın, Selçuklu ailesi reisliği ile bu iki kardeşin reisliği bu bakımdan birbirlerinden farklı idi. Şimdi buna —şüphesiz Tuğrul ile Çağrı'nın rızasıyla— bir halka daha ilâve edilerek üçlü şeflik sisteminin meydana geldiği görülüyor ki, bu, şüphesiz kollektif şeflik sisteminde bir adım daha ileri gitmek demektir.

Yusuf sağ bulunsaydı Selçuklu ailesinin reisliği meselesinin ne şekil alacağı hakkında bir şey söylemek tabii mümkün değildir. Fakat şurası muhakkak ki, o öldükten sonra, Yabguluk ve bunun neticesi olarak Selçuklu ailesi reisliği babası Musa'ya geçmiştir. Bu suretle Tuğrul Bey'le Çağrı Bey, Yabguluğun ailenin bu kolunda kalmasını kabul etmişler, fakat kendilerini de şerik yapmaktan geri kalmamışlardır. Şu halde salâhiyeti üçüncü bir şahısla paylaşmışlardır. Zamanla Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in ön safa geçerek; Yabgu unvanını taşıyan Musa'nın gittikçe nasıl geri plâna düştüğünü; sonunda da Yabguluğun kuru bir unvandan ibaret kaldığını aşağıda göreceğiz.

b. YENİ ŞEFLERLE ALİ TEKİN'İN MÜNASEBETİNİN NETİCELERİ

Verdiğimiz bu izahattan anlaşılıyor ki, kaynakların, bilerek veya bilmiyerek gizlemeğe çalışmalarına rağmen, Arslan'm esaretinden sonra Tuğrul Bey'le Çağrı Bey, otomatik olarak Ali Tekin'in hâkimiyeti altına girmişlerdir. Daha sonra onun aile âzasından başka birine, Yusuf'a yaptığı tevcih ve iktaları kabul edişlerinden anlıyoruz ki, başlangıçtan itibaren bu durumu bu yeni şefler de kabul etmişlerdir. Şu halde, onlar, Arslan'm sahip olduğu müttefiklik sıfatına sahip değillerdir. Buna rağmen, şüphesiz şimdilik yeni şefler bu statüye bile razıdırlar. Şu halde, bu iki şef, iç tekâmül bakımından hemen hemen Arslan'm bıraktığı yerden başladıkları halde, dış münasebetlerde kendilerini yabancı devletlere sabık şef Arslan'm sahip olduğu statüyü kabul ettirememişlerdir. Fakat anlattığımız muhtelif sebeplerle Ali Tekin bu statüyü bile onlara çok görmekte, bu "ele avuca sığmaz" yeni şeflerden büsbütün kurtulmak istemektedir. Demek ki, teessüs eden yeni statüyü, tek taraflı olarak bozan, Ali Tekin'dir. Âli Tekin'in, bu yeni şeflere, daha önce Sultan Mahmud'un, Selçuklu ailesinin reisi Arslan'a yaptığını yapmak istediği görünüyor.

Bu misali unutmadıkları anlaşılın iki kardeş ; —tatbik ettiği metod farklı olmakla beraber, aynı neticeye götürecek olan— Ali Tekin'in

teşebbüslerinin mânâsını anladıklarını, tâbiri caizse tuzağa düşmemek suretiyle göstermişlerdir.

Bu, onların, Selçuklu ailesinin fiili şefleri olarak geçirdikleri ilk dış imtihandır ve uyanık şefler olduklarını göstermişlerdir.

İkinci merhalede ise, zemin ve zamana uygun hareket etmek lüzumunu takdir ettiklerine göre, uygunluklarını göstermişlerdir. Bu noktada onların aile âzasından diğer biri lehine fedakârlık yapmalarında başlıca sebep, gördüğümüz gibi, bizzat kaynağın ifadesine göre, Selçuklu ailesinin halk nezdindeki prestijini sarsmamak veya sarsmağa yol açacak hâdiselere meydan vermemektir. Siyasi bir teşekkül kurarken bunun ne kadar mühim olduğunu göreceğiz. Bundan anlıyoruz ki, şimdi açıkça ifade etmemelerine rağmen, istikbalde devlet kurmak niyetinde olan iki şef, bu husus için zemin hazırlamakta veya hazırlanmış zemini itimadı sarsıcı hareketlerle zayıflatmamağa uğraşmaktadırlar.

Şimdi nihaî neticeleri tesbit edelim:

1 — Yeni şeflerin idaresinde Arslan'm eriştiği tekâmül merhalesine ulaşmış bulunan Selçukluları engellemek hedefini güden bu dış müdahale, onların kudretlerini kıramadığı için hedefine varamamıştır.

2 — Buna mukabil yeni şefler, Arslan'm sahip olduğu hemen hemen müsavi şartları haiz mütteliklik sıfatını kaybederek Ali Tekin'in bir nevî tabii haline düşmüşlerdir ki, bu bakımdan durumları Arslan'a nazaran geridir. Hâdisenin umumî muhasebesi yapılacak olursa, neticede yine de bu iki yeni şefin Ali Tekin ile münasebetleri bakımından kârlı telâkki edilebilecekleri muhakkaktır. Zira Ali Tekin, nihaî gayesine ulaşmamıştır. Halbuki Selçuklular varlıklarını muhafaza etmişlerdir.

3— Aile şefliği Tuğrul Bey'le Çağrı Bey'in, yani Selçuklu ailesinin bir kolunun inhisarından çıkmış, hiç olmazsa nazarî olarak başka bir kolunun, Musa oğlu Yusuf'un eline geçmiştir. Bunda da hiç olmazsa başlangıçta Ali Tekin'i kısmen olsun muvaffak olmuş telâkki etmek icap eder.

4 — Yusuf'un pek kısa süren idaresinden sonra, Yabgu unvanını babası almışsa da, şeflik bir kolun veya bir şahsın inhisarından çıkarak, iki kolun ve üç şahsın müşterek mesuliyetine geçmiştir. Şu halde, asıl kollektif şeflik sistemi muayyen bir esas dahilinde teessüs etmiştir ki, bu, anlattığımız hâdiseler silsilesinin şimdiklik en büyük neticesidir.

Görülüyor ki, zahirî görünüşü ile siyasi mahiyeti haiz bir dış müdahale, bam başka mahiyeti haiz iç neticeler doğurmuştur.

Bu neticeler, Selçuklu devri Türk tarihinde hâkimiyet telâkkisi bakımından yeni bir merhalede. Bundan sonra da tekâmülü safha safha takip edeceğimiz tabiidir.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

İslâm Âlemine Girmeden Önce Selçuklular	97—108
I — Oğuzlar Devleti ve Mâhiyeti	97—100
II — Dukak ve Oğuz Hükümdarı ile Münasebeti	100—104
III — Selçuk ve Oğuz Hükümdarı ile Münasebeti	104—106
IV — Selçuk'un İslâm Ülkelerine doğru Göç etmesi	106—108

İKİNCİ BÖLÜM

İntikal Devresi	109—116
I — Selçuk ve Ailesinin Uc Hayatı	109—116
1. Uc Sahaları ve Cend Şehri	109—110
2. Selçuk ve Maiyetinin Cend'deki Hayat ve Faaliyeti	110—111
a) Selçuk'un Müslüman Oluşu ve bunun ifade ettiği Mâna	111—113
b) Selçuk'un Gazilik Hayatı	113—116

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İslâm Âlemi İçinde Selçuklular	117—189
I — Selçukluların İslâm Âlemine Geçmeleri ve Beynelminel Siyasi Hâdiselere Karışmaları	117—122
1. Selçukluların siyasi bir Kuvvet haline gelmeleri	117—117
a) Selçuk'un Cend'deki hayatının hukukî Mânası	117—117
b) Selçuklu Ailesi ve Faaliyetleri	117—119
2. Arslan'm Selçuklu Ailesi Reisi olması ve Selçuk'un ölümü	119—121
3. Turan'dan İran'a geçiş	121—122
II — Selçukluların Mâverâünnehr'e İnişleri sırasında Orta ve Yakın Doğu'nun siyasi Durumu	122—126
1. Selçuklular'ın Mâverâünnehr'e İnişleri sırasında Orta ve Yakın Doğu Devletleri	122—126
III — Selçuklular'ın Mâverâünnehr'de Faaliyetleri	126—164
1. Selçuklular'ın Sâmanoğulları Devletine yardım etmeleri	126—140
a) İlk Yardım	126—130
b) İkinci Yardım	130—138
c) Üçüncü Yardım	132—140
2. Selçuklu Şeflerinin birbirleriyle Münasebetleri	140—141
3. Bütün Selçuklu Ailesinin Mâverâünnehr'e inmesi	141—142

4. Sâ mânânoğulları Devletinin yıkılması ile değişen siyasi Şartlar karşısında Selçuklular. 142—144
 5. Mâverâünnehr'de Selçuklular'ın Müttefiki yeni bir Devletin Teşekkülü 145—146
 6. Karşılıklı İttifak Sistemi 146—151
 - a) Gazneli - Karahanlılar Devletleri İttifakı ve Selçuklularla Ali Tekin'e karşı Siyasetleri 146—148
 - b) Gazne Hükümdarı Sultan Mehmud - Kadir Han Mülakatı ve alınan Kararlar 148—151
 7. Selçuklu Şefi Arslan'ın Esir ve Hapis edilmesi. 151—164
- IV — Arslan'ın Esaretinden sonra Selçuklu Ailesi. 164—189
1. Tuğrul ve Çağrı Beyler. 164—178
 - a) Karahanlılar hizmetinde Tuğrul ve Çağrı Beyler. 164—170
 - b) Çağrı Bey'in Batı Seferi ve Selçuklu Şefi Arslan 170—178
 2. Tuğrul ve Çağrı Beylerin Selçuklu Ailesinin başına geçmeleri. 178—189
 - a) Kollektif Şeflik Sistemi 187—188
 - b) Yeni Şeflerle Ali Tekin'in Münasebetinin Neticeleri 188—189

NOT : Bu yazı, üç kısım halinde yayınlanacak olan aynı addaki araştırmamızın ilkinin teşkil etmektedir.